

Toelichting Burgerschap

Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap

curriculum.nu

VANDAAG WERKEN AAN HET ONDERWIJS VAN MORGEN

Colofon

Dit rapport is onderdeel van het advies 'Samen bouwen aan het primair en voortgezet onderwijs van morgen' van 10 oktober 2019. Curriculum.nu is tot stand gekomen en uitgevoerd onder gezamenlijke coördinatie van de VO-raad, de PO-Raad, CNV onderwijs, de Algemene Onderwijsbond (Aob), de Federatie van Onderwijsvakorganisaties (FvOv), de Algemene Vereniging Schoolleiders (AVS), het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en Ouders en Onderwijs. De uitvoering gebeurt in samenwerking met SLO, Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling.

Het is belangrijk om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. Daarom hebben we in Nederland wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in de vorm van kerndoelen en eindtermen: het curriculum. Deze landelijke doelen zijn dertien jaar geleden voor het laatst vastgesteld. Om het curriculum te actualiseren, hebben leraren en schoolleiders voor negen leergebieden voorstellen gedaan die de basis vormen voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Deze leergebieden zijn Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Burgerschap, Digitale geletterdheid, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur en Bewegen & Sport.

In de periode maart 2018 tot oktober 2019 hebben zij in ontwikkelteams per leergebied de benodigde kennis en vaardigheden bepaald. Zij waren hierbij zelf aan zet, mét de inbreng van wetenschappers, lerarenopleidingen, vervolgonderwijs, scholen en vakverenigingen. Ook haalden zij feedback op bij leraren, ouders, leerlingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De ontwikkelteams werden ondersteund door leerplanspecialisten.

Op basis van de aangereikte feedback en inzichten uit literatuur zijn de ontwikkelteams tot hun voorstel gekomen. In dit document vindt u een toelichting op het voorstel van het ontwikkelteam Burgerschap. In deze toelichting beschrijft het team de keuzes die zij gemaakt hebben om tot een visie, grote opdrachten en bouwstenen voor hun leergebied te komen en de bronnen die zij daarbij hebben benut. Ook licht het team de opbouw van de doorlopende leerlijn toe en de samenhang tussen de verschillende onderdelen en met andere leergebieden. Het voorstel zelf vindt u in het document 'Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap'. Het voorstel van het leergebied Burgerschap staat niet op zichzelf. Het kent veel verbindingen met de andere leergebieden. Deze staan beschreven in de toelichting van het leergebied Burgerschap. Ook op www.curriculum.nu/burgerschap kunt u een beeld krijgen hoe het leergebied Burgerschap samenhangt met andere leergebieden. Onder [verantwoording-burgerschap](#) vindt u de verantwoording van het team over de gemaakte keuzes en de verslagen naar aanleiding van de consultatierondes.

Inhoudsopgave

1. Toelichting op de visie	4
2. Toelichting op de grote opdrachten	12
3. Toelichting op de bouwstenen	17
3.3 Opbouw en interne samenhang van de inhoudelijke kern Democratie	19
3.4 Opbouw en interne samenhang van de inhoudelijke kern Diversiteit	21
3.5 Opbouw en samenhang van mondiale thema's	22
3.6 Toelichting op bouwsteen 11: Denk- en handelwijzen	26
4. Samenhang met andere leergebieden.....	28
5. Bronnenlijst.....	37
Bijlage A Begrippenlijst	40

1.
**TOELICHTING
OP DE VISIE**

1.1 Inleiding

Om tot een voldragen voorstel voor burgerschapsonderwijs te komen hebben wij, conform de opdracht, een visie op het leergebied ontwikkeld. In verschillende ontwikkelsessies en op basis van brede consultatierondes is deze visie in een zogenaamd iteratief proces steeds bijgesteld. Behalve door de bestaande wet op burgerschapsonderwijs en het voorstel voor de aanscherping daarvan (zie hieronder, 1.2), hebben we ons bij het ontwikkelen van die visie laten inspireren door nationale en internationale publicaties over burgerschapsonderwijs, door leerplanvoorstellen van SLO en de Raad van Europa en door bestaande curricula in andere landen, staten en systemen.

In onze visie maken we aannemelijk dat de kern van burgerschapsonderwijs gelegen is in drie basiswaarden, drie inhoudelijke thema's en een set denk- en handelwijzen. De drie basiswaarden zijn vrijheid, gelijkheid en solidariteit, en de spanning die daartussen bestaat. De inhoud van het burgerschapscurriculum is opgebouwd rond de concepten **democratie** en **diversiteit**. Deze twee concepten zijn aangevuld met relevante mondiale ontwikkelingen. In hoofdstuk twee worden deze drie elementen van het curriculum (democratie, diversiteit en mondiale ontwikkelingen) verder toegelicht. Als derde pijler van het curriculum is een set van denk- en handelwijzen uitgewerkt die dienstbaar zijn aan het ontwikkelen van burgerschap.

In dit hoofdstuk lichten we toe welke keuzes het ontwikkelteam heeft gemaakt om te komen tot de visie op burgerschapsonderwijs en het waarom. We gaan daarbij in op de context waarin we het landelijke curriculumvoorstel hebben ontwikkeld en welke invloed die context gehad heeft en heeft op de kaders waarin we hebben gewerkt (1.2.). Die context heeft bijvoorbeeld invloed op de keuzes die we hebben gemaakt bij het al dan niet benoemen van waarden. Ook de keuzes die we daarbij gemaakt hebben lichten we toe (1.3). Curriculum.nu heeft zichzelf als taak gesteld om een inhoudelijke kern te beschrijven. De wijze waarop we die kern hebben afgebakend en de uitdagingen bij het trekken van scherpe grenzen beschrijven we (1.4). Tenslotte zeggen we kort iets over de notie van de school als oefenplaats voor burgerschap (1.5).

1.2 Context

Sinds 2006 zijn scholen voor primair, voortgezet en speciaal onderwijs in Nederland via sectorwetten verplicht een aanbod te ontwikkelen rond burgerschapsvorming. Verschillende, ook internationale onderzoeken maken aannemelijk dat scholen in het algemeen wel aan deze inspanningsverplichting voldoen, maar dat het hen niet allemaal lukt om een consistent en doelmatig programma voor burgerschapsvorming te ontwikkelen. Mede in dat licht is de Minister van Onderwijs voornemens de burgerschapsopdracht aan de school te verduidelijken, en wel door twee initiatieven:

1. Een aanscherping van de sectorwetten en
2. Het opnemen van burgerschap als een van negen leergebieden waarvoor leerplanvoorstellen worden ontwikkeld in het traject Curriculum.nu.

Ten aanzien van het eerste punt: het conceptwetsvoorstel, zoals dat in juli 2018 ter consultatie is aangeboden en op het moment van schrijven nog wordt behandeld, is voor de verschillende sectoren eensluidend geformuleerd:

- **X.** “Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:
  - a. het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens; en
  - b. Het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de Nederlandse democratische samenleving.

- **Xa.** Het bevoegd gezag draagt zorg voor een cultuur waarin alle bij het aanbieden van onderwijs betrokken personen in hun uitingen handelen in overeenstemming met de waarden, bedoeld in het derde lid, onderdeel a, en creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met deze waarden.”¹

Ten aanzien van het tweede punt is in 2018 onder de naam Curriculum.nu een integrale herziening van de curricula voor het funderend onderwijs van start gegaan. Burgerschap is daarin als een apart leergebied uitgewerkt. Een team van docenten en schoolleiders heeft in de geest van de huidige en de beoogde wet een leerplanvoorstel voor burgerschap geformuleerd. Dat voorstel is onderwerp van deze toelichting.

Meer nog dan de huidige biedt de beoogde wet een normatief kader voor burgerschapsvorming: basiswaarden zoals verankerd in de Grondwet en de universele rechten en vrijheden van de mens zijn uitgangspunt van alle handelen in scholen. Voor het ontwikkelen van een curriculum biedt dat eveneens een goed uitgangspunt. Tot op heden is echter niet duidelijk, of en zo ja in welke bewoordingen de wet van kracht zal worden. Voor het gehele proces van curriculumherziening gold en geldt bovendien dat de ontwikkelteams wel kennis en vaardigheden, maar geen houdingen dienen te omschrijven (zie hieronder, 1.3).

De onzekerheid omtrent de wet kan en zal mogelijk opgelost worden. De spanning tussen de opdracht om richting te geven aan burgerschapsonderwijs aan de ene, en de aanwijzing om daarbij geen houdingen te benoemen aan de andere kant, is echter moeilijk op te heffen. Die spanning is inherent aan burgerschap en aan burgerschapsvorming. Op het niveau van het onderwijsbestel speelt hier de verhouding tussen de autonomie van scholen aan de ene kant, en het redelijk belang van de overheid en van ons allen om een democratische cultuur ook door middel van onderwijs te onderhouden aan de andere kant, een belangrijke rol. Op het niveau van scholen en van individuen doet zich diezelfde kwestie voor, maar dan als een gerichtheid op hetzij aanpassing aan geldende normen en de gerichte ontwikkeling van bepaalde waarden, hetzij op de vrijheid van het individu om zichzelf in eigen richting te ontplooien.

---

¹ Voorstel van Wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs. W8437.K-1

1.3 De keuze voor drie waarden

In onze visie op het leergebied Burgerschap zijn drie centrale waarden opgenomen: vrijheid, gelijk en solidariteit. Conform het wetsvoorstel dat we bij 1.2 hebben toegelicht zijn de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de rechten en vrijheden van de mens daarbij als uitgangspunt genomen. Door te benadrukken dat leerlingen de verhouding tussen deze rechten en vrijheden en hun werkzaamheid in de wereld kunnen onderzoeken, scheppen we ruimte voor scholen om eigen accenten binnen hun burgerschapsonderwijs te zetten. Daarnaast proberen we aannemelijk te maken dat overal waar waarden in het spel zijn, het vooral gaat om waardencommunicatie en waardenontwikkeling. Dat biedt ruimte aan de individuele leerling die zich tot volwassen burger ontwikkelt, maar ook aan scholen, om daar de schooleigen opdracht en visie aan te verbinden. Meer aanpassingsgerichte, meer liberale, of juist meer kritisch-democratische interpretaties en uitwerkingen van burgerschapsvorming blijven zo mogelijk.

In de memorie van toelichting op de wet benoemt de Minister van Onderwijs de basiswaarden van de rechtsstaat als *'vrijheid, gelijkheid, solidariteit en wederkerigheid'*. Onder andere de Onderwijsraad adviseert hier alleen het begrippenpaar *'vrijheid en gelijkheid'* voor aan te merken.² Na lang beraad hebben wij besloten het derde begrip, solidariteit, wel op te nemen in de visie. Een belangrijke reden daarvoor is dat leraren solidariteit herkennen en erkennen als een belangrijke waarde in de onderwijspraktijk. Solidariteit is daarbij nauw verbonden met andere aspecten van burgerschap zoals sociale cohesie en empathie.

Historisch is solidariteit als *'broederschap'* verbonden met belangrijke ijkpunten in de ontwikkeling van de democratische rechtsstaat, zoals de Verlichting en de Bataafse revolutie. Wel is zij van een andere orde dan vrijheid en gelijkheid, onder meer doordat het wettelijk noch moreel evident is met wie we solidair zouden moeten zijn. Solidariteit is institutioneel verankerd (onder andere via belastingen), collectief geregeld (verzekeringen, pensioenen) en sterk aanwezig in de zogenoemde sociale grondrechten zoals die zijn vastgelegd in de grondwet. Niettemin kunnen mensen vanuit hun eigen opvattingen en overtuiging heel anders denken over het object en de reikwijdte van solidariteit. Op school kunnen leerlingen verschillende noties van solidariteit onderzoeken maar ook, zoals we in onze visie stellen, verbinden met hun persoonlijke overtuiging en dus anders interpreteren. Daarmee geeft het voorstel voor Burgerschap op het punt van waarden wel richting, maar blijft er ruimte voor eigenheid.

Burgerschapsonderwijs zonder aandacht voor waarden is ondenkbaar maar is, zoals geschetst, voor een landelijk leerplankader niet vanzelfsprekend. Afgaande op de vele positieve reacties die we in de openbare consultaties hebben gekregen, is er draagvlak voor de gekozen lijn. De *'tijdgeest'* kan daarbij ook een rol spelen: de noodzaak van een *'morele ondergrens'* voor burgerschap lijkt in brede kring gevoeld te worden. Ook vertegenwoordigers van het bijzonder onderwijs geven in grote meerderheid aan dat zij hun waarden en principes kunnen verbinden aan dit leerplanvoorstel voor burgerschap.

Niettemin is het denkbaar en volgens sommigen ook wenselijk om in de visie en haar uitwerking specifiekere te zijn over andere dan de drie waarden. Bijvoorbeeld door Nederlandse waarden te benoemen in plaats van uit te gaan van culturele diversiteit. Ook missen sommigen de waarden zoals bijvoorbeeld de Inspectie van het Onderwijs die in haar toezichtkader hanteert.

² Onderwijsraad (2018). Briefadvies wetsvoorstel burgerschapsonderwijs. <https://www.onderwijsraad.nl/upload/documents/publicaties/volledig/Briefadvies-wetsvoorstel-burgerschapsonderwijs-def.pdf>

Wat betreft die Nederlandse waarden: het is buitengewoon moeilijk om te bepalen welke dat zouden zijn, en wie met het benoemen daarvan onbedoeld worden buitengesloten. De regering koestert de wens het zingen van het volkslied een plek te geven in het curriculum. In Nederland heeft zo'n ritueel geen traditie. Ook past het de overheid om zich terughoudend op te stellen over de manier waarop zaken op school aan de orde komen. We hebben er bovendien voor willen waken op dit niveau van het leerplan al te veel in details te treden. Na lang beraad hebben we er daarom voor gekozen het Wilhelmus in dit leerplanvoorstel niet met name te noemen. Wel zijn er aanknopingspunten om de context waarin het huidige volkslied ontstaan is te bespreken (BS2.1B / MM7.1B: de Opstand) en voor leren rond de betekenis van rituelen en symbolen, waaronder nationale symbolen (BS4.1A). Hoe scholen daar vorm aan geven, is aan hen.

Wat betreft diversiteit of pluralisme: verschillende opvattingen over het goede leven bestaan in Nederland feitelijk en ook al vrij lang naast elkaar. Spreken we in dit voorstel over diversiteit als een kern van Burgerschap, dan gaat dat niet alleen of hoofdzakelijk over *culturele of religieuze diversiteit*, maar om alle denkbare verschillen tussen (groepen) mensen, en om het algemeen-menselijke achter al die verschillen.

De waarden die de Inspectie van het Onderwijs in het huidige toezichtkader hanteert hebben we in dit voorstel niet centraal gesteld of expliciet benoemd. Het leerplan is evengoed van deze waarden doordeesemd, maar meer in een reflectieve vorm: leerlingen worden uitgedaagd hun positie te bepalen ten opzichte van waarden, rechten en houdingen zoals vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid en autonomie. We volgen hier het voorbeeld van het wetsvoorstel zelf: de waarden die zijn afgeleid uit de basiswaarden zijn niet wettelijk voorgeschreven, maar staan wel benoemd in de Memorie van Toelichting.

Tenslotte is er de kritiek dat het leerplan uitgaat van een al te rooskleurig mens- en wereldbeeld. Een leerplan vereist een zeker optimisme: onderwijs kan bijdragen aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van een democratische cultuur en helpt individu en samenleving vooruit. Mede in het licht van de reële kansenongelijkheid en andere structurele problemen in onderwijs en samenleving is dat laatste zeker geen eenvoudig verhaal van oorzaak en gevolg. Bestaande praktijken van (burgerschaps-)onderwijs laten evengoed zien dat zij wel degelijk verschil kunnen maken in de levens van leerlingen. Een belangrijke functie van een leerplan is om mensen die onderwijs geven een positief perspectief te bieden en hen te inspireren.

1.4 Kern en grens

Burgerschapsvorming wil en mag geen staatspedagogiek zijn, laat staan een manier om kinderen in deze of gene richting te 'politiseren'. Het is ook geen instrument om maatschappelijke problemen in en door het onderwijs op te lossen. Centraal staat "*de ontwikkeling van] de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de Nederlandse democratische samenleving*", zoals het is omschreven in het wetsvoorstel.

Over de inhoudelijke kern van burgerschapsonderwijs dat dit doel dient, bestaat helderheid. Duidelijk is ook wat niet tot die kern behoort. Moeilijker is het om te bepalen waar precies de grens ligt tussen wat wel en niet tot het domein van burgerschap behoort. Een belangrijke opdracht aan het ontwikkelteam was, de grenzen van het leergebied voor de onderwijspraktijk helder te trekken. Wij denken daar voor een groot deel in geslaagd te zijn, maar moeten ons erbij neerleggen dat er een grijs gebied blijft bestaan. Of en hoe een school dat grijze gebiedt betreedt, is een zaak van de school die eigen keuzes moet kunnen maken, uitgaande van de eigen visie, context en leerlingenpopulatie.

Bij het bepalen van de inhoudelijke kern is gebruik gemaakt van de burgerschapshandreiking van Eidhof e.a. (2019). Hierin is de inhoudelijke kern van Burgerschap als volgt afgebakend:

- Onderwerpen die een spanning kennen tussen een individuele en collectieve, of tussen verschillende collectieve belangen of waarden.
- De manier waarop we vanuit deze spanningen, belangen- en waardentegenstellingen tot (nieuwe) besluiten en vreedzame oplossingen komen.
- Het toerusten van leerlingen met kennis, vaardigheden en houdingen die hen in staat stellen om zelfstandig te bepalen hoe ze handelen ten aanzien van sociale, maatschappelijke of politieke problemen.

Leren dat in de eerste plaats bijdraagt aan het eigen welzijn van kinderen, of dat in algemene zin bijdraagt aan hun vermogens om deel te nemen aan het maatschappelijke leven, valt buiten deze afbakening. Om die reden zijn belangrijke, maar niet per se burgerschapsvormende inhouden zoals loopbaanoriëntatie en -ontwikkeling, persoonsvorming, gezondheid en welbevinden, financiële zelfredzaamheid, verkeerslessen en zo meer, niet als zodanig in dit leerplanvoorstel opgenomen. Daar waar we aspecten van zulke inhouden of vaardigheden in de bouwstenen voor burgerschap wél benoemen, doen we dat met welbepaalde redenen. We lopen zulke en vergelijkbare keuzes hier in drie stappen door.

Houdingen en persoonsvorming

Het formuleren van houdingen die passen bij Burgerschap kan in Nederland wel op schoolniveau, maar niet op het niveau van het landelijk curriculum. Mede daarom bepaalde de Tweede Kamer eerder dat er voor Curriculum.nu geen apart ontwikkelteam voor persoonsvorming ingericht zou worden. In de ontwerpdracht aan het ontwikkelteam stond niettemin, dat zij aannemelijk moesten maken dat en hoe het leren op het vlak van Burgerschap bij kan dragen aan de kwalificatie, de socialisatie én de persoonsvorming van leerlingen. In de visie op het leergebied is daarom wel aangegeven, wat Burgerschap op het vlak van persoonsvorming kan betekenen, maar is dit niet expliciet in de bouwstenen uitgewerkt. Wel komt het begrip identiteit terug in de voorstellen. De persoonlijke identiteit van mensen doet ertoe in de manier waarop ze zich als burger positioneren en handelen in de samenleving. Een uitgebreide verantwoording van de doelen, de opbouw en de samenhang van de leerlijnen die hierover gaan is te vinden in paragraaf 3.4

Vaardigheden

Gaandeweg het proces heeft het ontwikkelteam een aantal vaardigheden nader uitgewerkt. Zij zijn afgeleid van Brede Vaardigheden (Curriculum.nu, 2018) die in het ontwikkeltraject een functie vervullen om samenhang tussen de leergebieden te bewerkstelligen. Vier van deze in totaal negen Brede Vaardigheden die bij uitstek relevant zijn voor burgerschap zijn door het team verder ontwikkeld tot een afgeronde set van negen Denk- en Handelwijzen. Aanvankelijk dienden deze vaardigheden vooral als hulpmiddel om op een consistente manier herkenbare doelen te formuleren voor de bouwstenen, waarin de ontwikkeling van kennis en van vaardigheden min of meer gelijke tred houden. Pas in een latere fase is besloten deze Denk- en Handelwijzen ook als aparte bouwsteen zichtbaar te maken en zo ter beschikking te stellen aan andere vak- en leergebieden.

Het ontwikkelteam beschouwt deze Denk- en Handelwijzen als een wezenlijk onderdeel van het burgerschapscurriculum. Ook hiervoor geldt dat in het afbakenen van de kern de precieze grenzen niet zijn aan te geven. Een deel van de omschreven vaardigheden overstijgt het leergebied Burgerschap maar hebben in de uitwerking wel een burgerschapsspecifieke invulling gekregen. Belangrijker is dat, in zover het hier gaat om zogenoemde algemene, sociaal-emotionele vaardigheden, hiervan alleen de interpersoonlijke, niet de intra-persoonlijke zijn benoemd en uitgewerkt. Van deze interpersoonlijke vaardigheden (conflicthantering,

empathie) en van de andere die hier zijn uitgewerkt (communicatie, overleg, handelingsvermogen, ethisch en moreel denken en handelen) is aannemelijk te maken zij voorwaardelijk zijn voor de oordeelsvorming en het maatschappelijke handelen van leerlingen. Zij dragen daarmee ook volgens de afbakening van Eidhof e.a. (2019) bij aan de burgerschapsvorming van leerlingen. Een nadere rechtvaardiging van de denk- en werkwijzen is opgenomen in de toelichting op bouwsteen 11 in hoofdstuk 3.

Een belangrijke vaardigheid die op deze plek mogelijk extra toelichting behoeft is kritisch denken. Die geldt ook als algemene vaardigheid, en wordt vrijwel andere vakken en leergebieden benoemd en geoefend. Burgerschap voegt daar de notie aan toe dat een vrije en open samenleving de basis legt voor een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten. Dat maakt kritisch denken mogelijk, maar stelt het ook als voorwaarde: in de publieke ruimte kan van mensen gevraagd worden dat zij hun meningen en overtuigingen onderbouwen. Dat laat onverlet dat er ook in die publieke ruimte plek is en moet blijven voor emoties en voor overtuigingen die niet nader gefundeerd kunnen worden c.q. die een andere logica volgen dan de rationele.

Kennis in samenhang

Om een curriculum te ontwikkelen is het handig om te starten vanuit een rationale, een overkoepelend idee van wat onderwijs in algemene zin wil bewerkstelligen, en waarom dat. Om diverse redenen heeft het proces van Curriculum.nu niet de beschikking gehad over zo'n rationale. Negen ontwikkelteams hebben elk een eigen visie op hun leergebied ontwikkeld, hebben daaraan essenties in de vorm van grote opdrachten ontleend en die uitgewerkt in een of meer bouwstenen. Op verschillende manieren is daarbij gepoogd samenhang tussen de leergebieden te bewerkstelligen en zijn producten op elkaar afgestemd. Desalniettemin behouden de leergebieden hun eigen visies, begrippenkaders, leergebied-eigen inhouden, werk-, denk- en handelwijzen.

Voor het leergebied Burgerschap is dat in zoverre relevant, dat de parate kennis en ook de vaardigheden waarop zij moet leunen in het reëel bestaande onderwijs (ook) belegd zijn bij andere vakken en leergebieden. Dat betreft niet alleen, maar wel met name het leergebied Mens & Maatschappij (MM), dat in het primair onderwijs verschijnt als *Oriëntatie op jezelf en de wereld*, *wereldoriëntatie* of als de vakken aardrijkskunde en geschiedenis, en dat in het voortgezet onderwijs op verschillende manieren vorm krijgt als geïntegreerd leergebied en/of als afzonderlijke vakken (aardrijkskunde, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer en haar vak-varianten).

Om niet afhankelijk te zijn van de eigen dynamieken van andere ontwikkelteams is er aanvankelijk voor gekozen om in de leerlijnen voor Burgerschap alle kennis op te nemen die wij als ontwikkelteam voor Burgerschapsvorming voorwaardelijk achten. Daarmee ontstaat een complete en samenhangende set aan kennis. We gaan ervan uit dat die inhouden in andere leergebieden een vaste plaats hebben of zullen krijgen.

1.5 De school als oefenplaats

In onze visie gaan we er enerzijds van uit dat onderwijs leerlingen voorbereidt op deelname aan de samenleving; anderzijds stellen we dat ze ook nu al deelnemers van die samenleving zijn. In dat laatste perspectief zijn de school en de schoolomgeving contexten waarbinnen leerlingen ervaringen opdoen met en oefenen van 'burger-zijn'. In dat kader duiden we de school aan als 'oefenplaats voor burgerschap'. Hiermee benadrukken we ook dat kwalitatief burgerschapsonderwijs meer is dan lessen over burgerschap en/of een vakgerichte benadering van burgerschap. Burgerschap kun je in de school op verschillende plaatsen en momenten oefenen.

Het oefenen met burgerschap vormt een fundament onder het voorstel en is om die reden opgenomen in de visie. Bij de inhoudelijke uitwerking hebben we ons beperkt tot het formuleren van leerinhouden. De notie dat de school op enige manier een oefenplaats is voor democratisch denken en doen komt ook voor in het vigerende Inspectiekader en zal mogelijk in de wet worden opgenomen. Dat sterkt ons in onze gedachte. Ook hier geldt dat het uiteindelijk aan de school is, hoe zij daar vorm aan geeft.

2. **TOELICHTING OP DE GROTE OPDRACHTEN**

2.1. Inleiding

Burgerschap is georganiseerd rond drie inhoudelijke thema's: democratie, diversiteit en mondiale thema's. Hiervan zijn grote opdrachten afgeleid. Een grote opdracht omschrijft een essentieel inhoudelijk aspect van een leergebied en biedt het kader voor een verdere concretisering in bouwstenen waarin leerdoelen zijn geformuleerd. De bouwstenen worden toegelicht in hoofdstuk 3. In dit hoofdstuk lichten we eerst toe, hoe we tot de grote opdrachten voor burgerschap zijn gekomen, en hoe deze met elkaar verband houden.

Voor burgerschap zijn elf grote opdrachten onderscheiden. Drie grote opdrachten zijn gerelateerd aan het thema democratie en drie aan diversiteit. Daarnaast zijn drie mondiale thema's onderscheiden en uitgewerkt als separate grote opdrachten. Kwesties rond burgerschap in de digitale (online) wereld, die in feite een verbijzondering zijn van het thema technologie, zijn in samenspraak met het leergebied Digitale geletterdheid apart uitgewerkt als 'digitaal samenleven'. grote opdracht elf, tenslotte, bevat denk- en handelwijzen die belangrijk zijn voor het leergebied. Hoewel de inhoud van de grote opdrachten en daarmee de bouwstenen formeel van elkaar zijn gescheiden, zijn ze onlosmakelijk met elkaar verbonden. Die samenhang lichten we toe bij de beschrijving van zowel de grote opdrachten als de bouwstenen.

2.2. Inhoudelijke kern: democratie

Democratie is een manier om vrijheid te organiseren en op een vreedzame wijze om te gaan met een veelheid aan opvattingen en overtuigingen. Gelijkheid voor de wet is daarvoor een voorwaarde, en maakt een gelijkwaardige omgang tussen (groepen) mensen mogelijk. Solidariteit, opgevat als morele betrokkenheid op anderen, vormt de basis voor relaties tussen mens, medemens, overheid en leefomgeving.

Het leren over de democratische rechtsstaat hebben we nader uitgewerkt in drie essenties of grote opdrachten. Die belichten elk een ander aspect van de democratie, maar moeten nadrukkelijk ook in samenhang worden gezien. De eerste twee, 'vrijheid en gelijkheid' en 'macht en inspraak', hebben daarbij een sterke kenniscomponent. De derde, 'democratische cultuur', biedt vooral ruimte voor het handelen. Het gaat hierbij dan ook niet slechts om 'leren over', maar ook leren door te ervaren, te ondergaan en toe te passen.

- **Grote opdracht 1. Vrijheid en gelijkheid** – over de fundamentele rechten en vrijheden van de mens zoals vastgelegd in nationale en internationale wetten en verdragen (mensenrechten, kinderrechten, vrijheidsrechten).
- **Grote opdracht 2. Macht en inspraak** – over de inrichting van ons staatsbestel en de instituties, procedures en mechanismen die macht reguleren en inspraak mogelijk maken.
- **Grote opdracht 3. Democratische cultuur** – over omgangsvormen die door democratie worden bevorderd en die haar ook mogelijk maken: vreedzaamheid, verdraagzaamheid, de bereidheid de ander te (h)erkennen als gelijkwaardige en op gelijke voet met hem, haar of hen te communiceren.

2.3 Inhoudelijke kern: diversiteit

Diversiteit gaat uit van de vrijheid van ieder individu en van elke groep om een eigen identiteit te hebben en/of te ontwikkelen. Gelijkheid tussen burgers en de rechten van minderheden zijn gegarandeerd bij wet; gelijkwaardigheid ontstaat vooral in de interactie tussen mensen. Een vrije samenleving vraagt van burgers

dat zij afwegingen maken tussen de eigen opvattingen en idealen en meer collectieve belangen - op alle schaalniveaus.

Ook het leren over diversiteit of pluriformiteit hebben we nader uitgewerkt in drie grote opdrachten die elk een ander aspect daarvan belichten. Voor deze trits geldt eveneens dat de eerste twee (identiteit en diversiteit) feitelijke kennis 'klaarzetten', en bovendien veel mogelijkheden om daarop te reflecteren (wat betekent dat voor mij?), terwijl het in de derde, over 'solidariteit' om mogelijkheden tot handelen gaat. Voor deze drie grote opdrachten en hun bouwstenen, meer in het bijzonder voor GO 4 en 5 geldt dat zij ten nauwste samenhangen. Voor een nadere uitwerking van die samenhang, zie 3.4: toelichting op bouwsteen 4).

- **Grote opdracht 4. Identiteit** – over manieren waarop individuen en groepen zich (willen, kunnen) definiëren en in de publieke ruimte manifesteren.
- **Grote opdracht 5. Diversiteit** - over manieren om ervoor te zorgen dat ieder individu en elke groep gelijkwaardig kan deelnemen aan de samenleving.
- **Grote opdracht 6. Solidariteit** – over solidariteit en rechtvaardigheid en manieren om vorm te geven aan onze morele betrokkenheid op anderen.

Deze essenties of grote opdrachten zijn op basis van onze eigen logica, ervaring en intuïties ontwikkeld. Inspiratie hebben we ook gehad van het nieuwe Vlaamse curriculum met eindtermen voor Burgerschap en het raamwerk van competenties voor democratische cultuur van de Raad van Europa³.

2.4 Toepassingen: mondiale thema's

Voorafgaand aan en ook gaandeweg het ontwikkelproces van Curriculum.nu is besloten vier thema's leergebiedoverstijgend uit te werken: duurzaamheid, globalisering, technologie en gezondheid. Het betreffen vier thema's met een maatschappelijk belang die relevant zijn voor het onderwijs. De thema's zijn ontleend aan een analyse van internationale rapporten over mondiale uitdagingen aan samenlevingen. Voor een uitgebreide verantwoording en fundering van deze maatschappelijke ontwikkelingen als inhoudelijke ankerpunten zie Pieters & Visser, 2019. Met leren op het gebied van deze grote thema's wordt enerzijds beoogd dat het leerplan relevant is en blijft voor leerlingen van nu en van straks. Anderzijds maakt het leren rond deze thema's leergebiedoverstijgend denken en werken mogelijk en versterkt het de (horizontale) samenhang binnen het curriculum.

³ Council of Europe. (2018). *Reference framework of competencies for democratic culture. Vol 1: context, concepts and model*. Straatsburg: Council of Europe; Vlaamse Regering. (2018). *Voorontwerp van decreet betreffende de onderwijsdoelen voor de eerste graad van het secundair onderwijs. Geraadpleegd 1-10-2018* <https://www.onderwijsdoelen.be/>.

Het ontwikkelteam burgerschap heeft in een vroeg stadium besloten drie van de vier mondiale thema's uit te werken. Vraagstukken rond duurzaamheid, globalisering en technologie zijn belangrijke contexten waarin leerlingen burgerschapskennis kunnen toepassen en – vaardigheden kunnen oefenen. Ook de verschijnselen en processen die ermee samenhangen staan in een wederkerige relatie tot de drie basiswaarden en zij bepalen mede de rollen die mensen als burger kunnen nemen (bijvoorbeeld: de keuzes die ze (niet) kunnen maken, de invloed die ze (niet) kunnen uitoefenen).

Dezelfde redenering gaat ook op voor het vierde thema, gezondheid. Leren rond Burgerschap raakt ook aan dat thema, zoals in de bouwstenen ook te zien is (emoties, seksualiteit). Op grond van de afbakening die we gekozen hebben (wel interpersoonlijk, geen intra-persoonlijk leren) en ook uit angst voor een sterk 'moraliserend' effect van de combinatie Burgerschap en gezondheid, hebben we ervoor gekozen gezondheid niet als een apart thema uit te werken.

De kritiek dat deze thema's 'modieus' en daarmee beperkt houdbaar zijn, is gehoord. Naar inschatting van het team zijn ze nu en ook in de nabije toekomst bijzonder relevant. Ook in andere landen en systemen zijn aspecten van vooral duurzaamheid en technologie op deze of een vergelijkbare manier in het curriculum uitgewerkt, ook in het kader van burgerschap en ook de Raad van Europa doet zulke leerplanvoorstellen. Beoogd is, tenslotte, dat het curriculum in de toekomst vaker zal worden herijkt of herzien dan dat in de afgelopen decennia het geval was. Voor een nadere verantwoording van de inhoud en zoals die voor deze thema's als 'toepassingscontexten' zijn uitgewerkt in de bouwstenen en hun relatie tot vergelijkbare inhoud bij andere leergebieden (zie 2.3).

Eveneens is al een vroeg stadium besloten burgerschapsaspecten van het leven in de digitale wereld in het curriculum op te nemen (digitaal samenleven). Het betreft hier, als gezegd, feitelijk een verbijzondering van het leren over technologie in het algemeen. Het ontwikkelteam Digitale geletterdheid heeft een vergelijkbare grote opdracht over 'digitaal burgerschap' ontwikkeld.

Uit bovenstaande zijn vier grote opdrachten ontleend voor het leergebied Burgerschap.

- Grote **opdracht 7:** Digitaal Samenleven – over rechten, regels en verantwoordelijkheden in de digitale ruimte
- Grote **opdracht 8:** Globalisering – over kansen en uitdagingen in een complexe wereldsamenleving
- Grote **opdracht 9:** Duurzaamheid – over uitdagingen voor het behoud van een leefbare planeet
- Grote **opdracht 10:** Technologisch Burgerschap – over de rol van technologie in de samenleving en de mogelijkheden om daarover (mee) te spreken

2.5 Denk- en handelwijzen

In zijn grote opdrachten benoemt het leergebied burgerschap de essenties van het leergebied burgerschap. Een aanzienlijk deel daarvan is niet het exclusieve domein van burgerschap en is ook belegd bij andere vak- of leergebieden: het weten over democratie, diversiteit en grote maatschappelijke thema's is ook onderdeel van lessen in andere vak- en leergebieden zoals Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur, Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, in de beroepsprofielen, enzovoorts. Burgerschapsvorming behelst daarbij ook het oefenen van vaardigheden om met elkaar gestalte te geven aan een democratische

cultuur in een diverse samenleving. Ook die vaardigheden kunnen in de context van alle vak- en leergebieden, sectoren en profielen, alsmede in de school als geheel geoefend worden.

Bij het construeren van grote opdrachten en bouwstenen bleken vier zogenoemde brede vaardigheden van wezenlijk belang voor burgerschapsvorming te weten: communicatie, empathie, ethisch redeneren en kritisch denken en handelen. Deze vier brede vaardigheden maken deel uit van een set van negen brede vaardigheden waarover is afgesproken dat alle negen leergebieden van Curriculum.nu ze waar mogelijk opnemen in de uitwerkingen (curriculum.nu, 2018). Het ontwikkelteam burgerschap heeft deze vier vaardigheden systematisch uitgewerkt in een set van negen samenhangende denk- en handelwijzen: communicatie; overleg en conflicthantering; handelingsperspectief; onderzoek; kritisch denken; affectieve en cognitieve empathie; ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen.

In die uitgewerkte en wat abstracte vorm zijn zij in de eerste plaats gebruikt om verschillende bouwstenen en leerlijnen voor burgerschap concreet uit te werken. Vervolgens is besloten de hele set aan vaardigheden ook als zodanig als grote opdracht met een bouwsteen (zie hoofdstuk 3) voor alle andere leergebieden beschikbaar te maken.

In de naamgeving (denk- en handelwijzen) wijken we enigszins af van andere leergebieden, die de term denken en werkwijzen hanteren. Daarmee benadrukken we dat het bij burgerschap niet (alleen) om methodische vaardigheden gaat (een aanpak of werkwijze), maar ook en juist om het handelen en het handelingsvermogen van leerlingen. We zien de keuze voor de term handelwijze ook terug in andere veelgebruikte inhoudelijke kaders zoals het instrument "Burgerschap meten" (Rovict, 2019) waarin maatschappelijk handelen en democratisch handelen worden benoemd als twee van de vier kernen van burgerschap.

Feedback van met name docenten en (ontwikkel)scholen sterkten ons in de gedachte dat dit inderdaad de vaardigheden zijn die bij burgerschapsonderwijs op het spel staan, en dus geoefend worden. Vooral wetenschappers hebben er echter op gewezen dat deze set aan vaardigheden niet, zoals eerder geclaimd, burgerschapspecifiek zijn. Het zijn algemene vaardigheden die in het gehele onderwijs aan de orde zijn of zouden moeten zijn. Dat is mogelijk juist, hoewel er in de formulering van de vaardigheden wel degelijk een aantal burgerschapspecifiek aspecten zijn benoemd. Evengoed onderstreept en ondersteunt de geconstateerde brede inzetbaarheid van deze denk- en handelwijzen de status en rol van burgerschap als algemene opdracht aan de school.

Anderen merkten op dat door de verwijzing naar sociaal-emotionele vaardigheden de grenzen van burgerschap vervagen. Ook dat is mogelijk juist, en daarom zijn er gericht keuzes gemaakt: belangrijk voor burgerschapsvorming zijn alleen die sociaal-emotionele vaardigheden die bijdragen aan c.q. voorwaardelijk zijn voor interpersoonlijke en morele communicatie.

De kritiek, tenslotte, dat vakspecifieke vaardigheden hier niet benoemd zijn, lijkt de wens of het vermoeden uit te drukken dat burgerschapsvorming het beste gestalte kan krijgen in de context van specifieke vakken of leergebieden. Door hier zelf geen keuzes in te maken benadrukken we behalve het algemene, integrale karakter van burgerschapsvorming óók het feit dat die zich laat verbinden met de vaardigheden en denken en werkwijzen van alle leergebieden. Afhankelijk van de (leer)context zijn dus ook de denk- en werkwijzen van de leergebieden Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur (enzovoorts) voorhanden om Burgerschap mede vorm te geven.

3. **TOELICHTING OP DE BOUWSTENEN**

3.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is toegelicht hoe uit de visie op het leergebied burgerschap twee inhoudelijke kernen zijn afgeleid, democratie en diversiteit, die elk uitgewerkt zijn in drie essenties of grote opdrachten. Daarnaast zijn vier grote opdrachten over maatschappelijke thema's toegelicht en zijn de denk- en handelwijzen geïntroduceerd. Uit elk van de grote opdrachten zijn vervolgens bouwstenen afgeleid. Per 'bouw' (onderbouw po, bovenbouw po, onderbouw vo en bovenbouw vo) beschrijven zij de leerdoelen: datgene wat ze aan het einde van de 'bouw' aan kennis en vaardigheden hebben kunnen ontwikkelen. Bij het leergebied burgerschap is er een een-op-een relatie tussen de grote opdrachten en de bouwstenen. Belangrijke begrippen uit die grote opdrachten zijn in de bouwstenen geoperationaliseerd in leerdoelen. Het vinden van het juiste niveau van concretisering was daarbij een belangrijke uitdaging. Bij verschillende belanghebbenden leefden en leven daarover ook andere beelden.

- In dit hoofdstuk geven we eerst een algemene schets van de opbouw van de bouwstenen en de opbouw in complexiteit (3.2). Daarna lichten we dat voor elk van de drie thema's (3.3: democratie; 3.4: diversiteit en 3.5 mondiale ontwikkelingen) en de denk- en handelwijzen (3.6) en de daaraan ontleende bouwstenen uitgebreid toe. De samenhang tussen de betreffende bouwsteen met bouwstenen van andere leergebieden is uitgewerkt in 3.7.

Deze toelichting van de drie bouwstenen bestaat uit:

- Een inhoudelijke duiding en een toelichting van de relatie tot het bovenliggende thema en de samenhang met andere aspecten van het leerplanvoorstel burgerschap (thema's, waarden, vaardigheden);
- De onderbouwing van de leerlijn: op welke aspecten is een toename van de complexiteit gebaseerd?

3.2 Opbouw en complexiteit

In het algemeen hebben we ernaar gestreefd in elke bouwsteen en bij elke bouw steeds als eerste de feitelijke kennis te benoemen. Pas later in elke kolom komen daar de meer complexe, en meer 'burgerschapspecifiek' vaardigheden en handelwijzen bij. Daarmee maken we enerzijds inzichtelijk hoe de opbouw van kennis naar complexere (oordeels-)vaardigheden kan verlopen. Anderzijds kan daardoor ook eenvoudiger (visueel) inzichtelijk gemaakt worden dat inhouden óók bij andere leergebieden belegd zijn of kunnen worden.

Een belangrijke uitzondering hierop vormen de bouwstenen voor po-onderbouw (groep 1 t/m 4). Daar zijn juist als eerste elementen van sociaal-emotioneel leren genoemd die voorwaardelijk zijn voor leren als zodanig, en dus ook als basis voor burgerschap. Voor zover er in deze bouw kennis-doelen zijn geformuleerd, gelden deze in onze optiek vooral voor leerlingen vanaf groep 3.

Het leren over verschillende grote opdrachten breidt zich door de jaren heen uit en wordt complexer. Voor de opbouw van deze complexiteit hebben we zeer intensief gebruik gemaakt van de handreiking ontwikkelingspsychologie die voor dit doel door SLO is ontwikkeld, alsmede van enkele andere bronnen over ontwikkelings- en leerpsychologie. Ook een lijst met mogelijke variabelen waarmee complexiteit kan worden opgebouwd, meegeleverd in de werkopdracht bij ontwikkelsessie 5, was voor dit doel zeer nuttig.

Daarnaast hebben we rijkelijk kunnen putten uit de ervaringen van de leraren uit het ontwikkelteam en de ontwikkelscholen.

Een bijzonder plaats in het geheel nemen de denk- en handelwijzen in. De brede vaardigheden in de Handreiking Brede Vaardigheden zijn daarbij uitgewerkt in leerlijnen voor vaardigheden die voorwaardelijk zijn voor burgerschap. Deze denk- en handelwijzen zijn samengebracht in een grote Opdracht en uitgewerkt in bouwstenen en aanbevelingen. Deze vaardigheden geven de ontwikkeling van steeds complexer leren inhoud en richting.

Gaandeweg het project Curriculum.nu is een funderend document ontwikkeld over de mondiale thema's (Pieters & Visser, 2019). Daarin is voor elk zogenoemd Mondiaal Thema ook een voorstel gedaan voor een mogelijke opbouw van complexiteit in de leerlijn. In de betreffende bouwstenen zijn deze heuristieken ook door Burgerschap gebruikt.

Voor de bovenbouw vo zijn geen doelen geformuleerd maar aanbevelingen. Bij het formuleren daarvan hebben we bewust een poging gedaan om dezelfde inhouden volgens dezelfde principes van complexiteitsopbouw klaar te zetten (zie Deel I, hoofdstuk 4).

Burgerschap	Grote Opdrachten	Bouwstenen
Democratie	01 Vrijheid en gelijkheid	BU01 Vrijheid en gelijkheid
	02 Macht en inspraak	BU02 Macht en inspraak
	03 Democratische cultuur	BU03 Democratische cultuur
Diversiteit	04 Identiteit	BU04 Identiteit
	05 Diversiteit	BU05 Diversiteit
	06 Solidariteit	BU06 Solidariteit
Mondiale thema's	07 Digitaal Samenleven	BU07 Digitaal Samenleven
	08 Duurzaamheid	BU08 Duurzaamheid
	09 Globalisering	BU09 Globalisering
	10 Technologisch burgerschap	BU10 Technologisch Burgerschap
Denk- en handelwijzen	11. Denk- en handelwijzen	BU11 Denk- en handelwijzen

Figuur 1: schema opbouw Burgerschap

3.3 Opbouw en interne samenhang van de inhoudelijke kern Democratie

Bij burgerschapsvorming gaat het om “[de ontwikkeling van] de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de Nederlandse democratische samenleving.” Tot die maatschappelijke competenties behoort dat de leerling weet over de waarden en de instituties van de democratische rechtsstaat. Tot die sociale competenties behoort dat hij of zij kennis maakt met de omgangsvormen die horen bij een democratische cultuur en deze waar mogelijk zelf ook oefent.

Dit aspect van burgerschapsvorming is als de inhoudelijke kern ‘democratie’ uitgewerkt in drie afzonderlijke bouwstenen. Bouwsteen BU1 (Vrijheid en gelijkheid) biedt een leerlijn voor kennis van en denken over de

waarden van de democratische rechtsstaat, mensenrechten en kinderrechten. Bouwsteen BU2 (Macht en inspraak) voegt daar kennis over de wording, werking en waardering van de democratische rechtsstaat aan toe, alsook het omgaan met macht en inspraak. In bouwsteen BU3 (Democratische cultuur) vloeien beide inhoudsamen in het verkennen van en zo mogelijk oefenen van manieren om vrijheid en gelijkheid voor en door een democratische cultuur vorm te geven.

Complexiteit

De bouwstenen die horen bij democratie zijn opgebouwd op basis van de (ideaaltypische) uitbreiding van de belevingswereld van leerlingen en de groei van hun mogelijkheden om in die wereld te handelen (handelingsperspectief); daarbij speelt ook de toename van cognitieve vermogens en hun morele ontwikkeling c.q. hun vermogen tot ethische reflectie een rol.

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij de directe leer- en leefomgeving van de leerling en breidt zich concentrisch uit naar de gehele wereld.
- *Handelingsperspectief*: De leerlijn loopt van het maken van keuzes in de klas, via handelen in het publieke domein naar het (nadenken over) al dan niet politiek handelen van jezelf en anderen in de wereld.
- *Communicatie*: De leerlijn begint bij het zich kunnen uiten en loopt via het verwoorden van meningen naar het actief en kritisch participeren aan c.q. het organiseren van verschillende communicatieve situaties waaraan iedereen gelijkwaardig kan deelnemen.
- *Empathie*: De leerlijn start met het herkennen, benoemen en begrijpen van de eigen emoties en die van anderen, meer specifiek in situaties waarbij verschillen van mening en inzicht aan de orde zijn, en loopt (ideaaltypisch) door naar het begrijpen van ander denken.
- *Morele ontwikkeling*: De leerlijn begint bij het accepteren van regels als mogelijkheidsvoorwaarde voor vrijheid en gelijkheid, via het herkennen van democratische waarden in de klas en eigen omgeving naar reflectie op die waarden en hun toepassing
- *Ethische ontwikkeling*: De leerlijn begint bij zien of ervaren van ethisch relevante situaties, via het herkennen van ethische vraagstukken in de klas en eigen omgeving, naar kritische reflectie op ethische vraagstukken in de wereld en/in hun verhouding tot machtsaanspraken.
- *Cognitie*: de leerlijn start met het herkennen en benoemen van waarden en relevante situaties en gaat via het begrijpen en toepassen ervan door naar argumenteren, funderen en reflecteren.
- De complexiteitsopbouw is verwerkt in en wordt versterkt door de opbouw van de denk- en handelwijzen die bijdragen aan/voorwaardelijk zijn voor het leren in dit leergebied.

3.4 Opbouw en interne samenhang van de inhoudelijke kern Diversiteit

Het tweede inhoudelijke thema 'diversiteit' is opgedeeld in drie samenhangende aspecten: identiteit, diversiteit en solidariteit. Identiteit verwijst naar dat wat specifiek is voor een individu: de persoon die een leerling is, wordt of wil zijn. Identiteit verwijst ook naar de eigenheid van een sociale groep, dat wat die groep karakteriseert of zou karakteriseren. Individuen ontwikkelen zich in en door een gezin, een gemeenschap, een culturele of sociale groep. Ik, de ander, mijn groep(en) en de groepen van anderen staan daarbij in wisselwerking met elkaar. Individuele identiteit en collectieve identiteit(en) zijn daardoor op ingewikkelde manieren met elkaar verbonden.

In een democratische rechtsstaat vragen we van een burger dat hij of zij zich als individu uitspreekt over zaken van publiek belang. Haar of zijn persoonlijke en sociale identiteit(en) heeft of hebben daar formeel niets mee te maken. Toch bepaalt die identiteit en bepalen die identiteiten mede hoe zij of hij zich tot anderen en tot maatschappelijke en ethische vraagstukken verhoudt. Bovendien lijken individuen en groepen zich in versterkte mate onder verwijzing naar een aspect van hun identiteit in de openbare ruimte c.q. in het politieke leven manifesteren ('*identiteitspolitiek*').

In bouwsteen 4 (Identiteit) gaat het hoofdzakelijk om de ontwikkeling van een *persoonlijke* identiteit als aspect van of voorwaarde voor het burgerschap van de leerling. Die identiteitsontwikkeling is nadrukkelijk van hem of haar, en vindt ook zonder en buiten de school plaats. Goed onderwijs kan deze ontwikkeling ondersteunen met een aanbod dat leerlingen een breed pallet aan identificatiemogelijkheden biedt en hen erbij helpt hun voorkeuren en talenten op het spoor te komen, deze te onderzoeken en te bevragen. Ook kan zij ondersteunen bij het ontwikkelen van vaardigheden die helpen om tot zelfontplooiing en -expressie te komen en bewust keuzes te maken die bij hem of haar passen.

Het proces van identiteitsontwikkeling voltrekt zich niet zonder anderen: besef van wie je bent en wilt zijn ontwikkelen kinderen en jongeren door zich te spiegelen aan anderen en door aansluiting te zoeken bij groepen. Bouwsteen 4 kan daarom niet los gezien worden van bouwsteen 5 over diversiteit. Centraal daarin staat de omgang met anderen en het andere in een diverse samenleving. Daarbij gaat het niet alleen over relevante groepsidentiteiten, waaronder sociale, culturele en religieuze identiteiten, maar ook over de omgang met alle denkbare verschillen in een pluriforme samenleving.

Bouwstenen 4 (identiteit: *ik*) en 5 (diversiteit: *anderen*) vloeien samen in bouwsteen 6 (solidariteit: *wij*), waarin noties van solidariteit en rechtvaardigheid centraal staan, alsmede de zorg om een samenleving die iedereen en alle groepen gelijkwaardig wil behandelen en laten deelnemen.

Complexiteit

De ontwikkeling van complexiteit is in bouwsteen 4 uitgewerkt via mate van bewustzijn; cognitieve ontwikkeling, verbaliseren/argumenteren en mate van zelfstandigheid c.q. het handelingsvermogen van leerlingen.

- Bewustzijn: van een onbewust via een bewust naar een (zelf)kritisch beeld van de eigen identiteit; van geen bewuste via een bewuste waarneming van verschillen tussen mensen naar een geïnformeerd en breed beeld van diversiteit in de samenleving.
- *Belevingswereld*: van het eigen handelen in de klas en op school via het handelen van zelf en anderen als individu en als groep in het land en in de wereld.
- *Empathie*: van (onbewuste) affectieve empathie naar (bewuste, geïnformeerde) cognitieve empathie.

- *Handelingsvermogen*: van het begeleid tot het zelfstandig maken van onderwijs- en beroepskeuzes, en de keuze voor bewuste eigenheid en het zelfstandig functioneren als burger; van het verrichten van taken in de schoolcontext via het stellen van doelen in de bredere context van buurt of dorp naar mogelijke plannen voor (collectief) handelen in de wereld.
  - *Verbaliseren/argumenteren*: van het verwoorden van indrukken via het beweren van meningen tot het funderen van waarnemingen, overtuigingen en idealen.
  - *Complexiteit van relaties*: van de ontdekking van een eigen 'zelf' via het functioneren in grotere groepen tot besef van complexe vraagstukken en relaties op wereldschaal.
-
- *Cognitie*: van een beperkt aantal tot een reeks aan aspecten van de eigen identiteit; van een eenvoudige naar een gelaagde, potentieel conflicterende set identiteitsaspecten; van de waarneming van een beperkt aantal tot een reeks aan verschillen tussen mensen in een diverse samenleving.
  - Tenslotte borgt ook de koppeling aan de denk- en handelwijzen zoals we die voor Burgerschap hebben geformuleerd en uitgewerkt een opbouw in complexiteit (zie BU 11.1).

3.5 Opbouw en samenhang van mondiale thema's

Om de samenhang tussen de verschillende leergebieden te versterken en leergebiedoverstijgend of multidisciplinair leren mogelijk te maken is een aantal grote, zeer complexe mondiale thema's benoemd. Zij zijn relevant voor het leven van leerling, nu en over een aantal jaren, en bieden aanleiding tot onderzoek, debat, reflectie en niet in de laatste plaats tot morele communicatie.

In samenspraak met andere leergebieden heeft burgerschap drie zulke mondiale thema's uitgewerkt, te weten globalisering, technologie en duurzaamheid. Daarbinnen is er samen met het leergebied Digitale geletterdheid een bouwsteen uitgewerkt over burgerschap in de digitale ('online') wereld. Gezamenlijk bieden deze vier bouwstenen belangrijke en voor leerlingen ook relevante, actuele contexten waarin burgerschapsvaardigheden in samenhang met andere leergebieden geoefend kunnen worden.

Door verschillende tempi in het ontwikkelproces zijn de inhouden van de drie mondiale thema's en ook het vierde, gezondheid, niet in hun volledigheid op elkaar afgestemd en uitgelijnd. Wel is er nadere afstemming geweest met het leergebied Digitale geletterdheid om de inhouden en vaardigheden van 7.1 op een goede manier te verkavelen. Voor een eventueel vervolgtraject op Curriculum.nu verdient het aanbeveling om de doelen die verschillende leergebieden stellen rond de vier mondiale thema's en het thema digitale geletterdheid nog nadrukkelijker en meer precies in samenhang uit te werken.

Veel meer nog dan in andere bouwstenen is de feitelijke kennis die in verband met deze vier thema's aan de orde komt (of als voorwaardelijk wordt verondersteld) in de bouwstenen van Burgerschap gearceerd. De verantwoordelijkheid voor het aanbieden van deze kennis ligt daarmee primair bij andere c.q. bij alle leergebieden.

3.5.1 Toelichting bij bouwsteen 7: Digitaal samenleven

Complexiteit

Complexiteit is in de fasen van de bouwsteen hoofdzakelijk opgebouwd op basis van de aspecten belevingswereld en handelingsperspectief.

- *Belevingswereld*: van eigen gebruik van media in de directe omgeving via het gebruik van anderen naar media-gebruik in het algemeen.
- *Handelingsperspectief*: van ongerefleeteerd eigen gebruik via geïnformeerd en bewust gebruik van digitale media met oog voor anderen, tot inzicht in en reflectie op digitaal samenleven in het algemeen en op de invloed op zichzelf, anderen en op complexe maatschappelijke processen.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwsteen 7 *Digitaal samenleven* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied Burgerschap:

- *Identiteit* (BU 4) en *Diversiteit* (BU 5) waarbij het gaat om de invloed van media op de eigen identiteit en die van de ander.
- *Solidariteit* (BU 6) waarbij het gaat om de mogelijke effecten van mediagedrag op anderen/op het samenleven, de keuzes die je kunt maken en de verantwoordelijkheden die erbij komen kijken.
- *Duurzaamheid* (BU8) waarbij het ook gaat over relaties tussen media- en computergebruik en vragen rond duurzaamheid.
- *Globalisering* (BU 9) waarbij het ook gaat om reikwijdte en invloed van media wereldwijd.
- *Technologisch Burgerschap* (BU 10) waarbij het gaat om reflectie op technologie als zodanig – waar- onder digitale technologie.

3.5.2 Toelichting bij bouwstenen 8, 9 en 10: mondiale thema's

De kennisbases voor de drie maatschappelijke of ook mondiale thema's die onder ander door Burgerschap zijn uitgewerkt is gelegd door de '*begripsafbakening leergebiedoverstijgende thema's*' (Pieters en Visser 2019). In de uitwerking daarvan in bouwstenen is veel afstemming geweest met leden en begeleiders van andere ontwikkelteams.

Bouwsteen 8: Duurzaamheid

Complexiteit

Complexiteit is in de bouwsteen 'Duurzaamheid' van Burgerschap opgebouwd op basis van de aspecten belevingswereld, handelingsperspectief en op de aard en hoeveelheid van betrokken factoren en actoren.

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij duurzaamheidsvraagstukken in de directe omgeving en breidt het aantal schaalniveaus waarop het vraagstuk onderzocht wordt uit.

- *Handelingsperspectief*: het leren start hij het directe handelen in de eigen omgeving en gaat via vraagstukken op het niveau van de eigen omgeving en het land, waarop invloed nog denkbaar is, naar internationaal niveau, waarin het handelingsperspectief van individuele mensen, maar ook van landen en bedrijven, ter discussie staat.
- *Factoren en actoren*: de leerlijn kent een opbouw in complexiteit van dimensies van duurzaamheid (people, planet, prosperity); aspecten (politiek, economisch, sociaal- cultureel, mentaal, technologisch) en dimensies (tijd en plaats).
- De leerlijn is min of meer opgebouwd naar het voorbeeld van de heuristiek die in het funderende document als voorbeeld is uitgewerkt.
- Tenslotte borgt ook de koppeling aan de denk- en handelwijzen zoals we die voor Burgerschap hebben geformuleerd en uitgewerkt een opbouw in complexiteit.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwsteen 8 *Duurzaamheid* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied Burgerschap:

- *Macht en inspraak* (BU 2) waar het gaat om de wijze waarop besluiten worden genomen, o.a. ten aanzien van duurzaamheidsvraagstukken.
- *Solidariteit* (BU 6) waarbij het gaat om het effect van het gedrag en de gemaakte keuzes op de leefomgeving voor andere mensen en andere soorten, elders en in de toekomst en de verantwoordelijkheden die daar mogelijk bij horen.
- *Globalisering* (BU 9). Duurzaamheidsvraagstukken hangen sterk samen met globalisering: mensen en ecosystemen op de wereld zijn met elkaar verbonden. De expansie van transport- en productieketens en de welvaartseffecten wereldwijd leggen druk op de hoeveelheid middelen.
- *Technologisch burgerschap* (BU 10). Technologie kan zowel de oorzaak zijn van duurzaamheidsproblemen als oplossingen daarvoor bieden.

Bouwsteen 9: Globalisering

Complexiteit

Complexiteit is in bouwsteen 'Globalisering' opgebouwd op basis van de aspecten belevingswereld en handelingsperspectief, alsmede met de aard en hoeveelheid van betrokken factoren en actoren.

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij voorbeelden van 'globalisering' in de directe omgeving, via kennismaking met het begrip tot een kritisch onderzoek van globaliseringsprocessen in hun wederzijdse relatie tot elkaar.
- *Handelingsperspectief*: het leren start bij de aanwezigheid van 'de wereld' in de directe omgeving en gaat via globaliseringskwesities op het niveau van de eigen omgeving en het land naar vraagstukken op internationaal niveau, waarin het handelingsperspectief van individuele mensen, maar ook van landen en bedrijven, ter discussie staat.
- *Factoren en actoren*: de leerlijn kent een opbouw in complexiteit van dimensies van globalisering (economisch, sociaal-cultureel, demografisch, politiek), de schaal waarop ernaar gekeken wordt, en de mate waarin de verschillende processen op elkaar betrokken worden.
- De leerlijnen is min of meer opgebouwd naar het voorbeeld van de heuristiek die in het funderende document als voorbeeld is uitgewerkt.
- Tenslotte borgt ook de koppeling aan de denk- en handelwijzen zoals we die voor Burgerschap hebben geformuleerd en uitgewerkt een opbouw in complexiteit.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwsteen 9 *Globalisering* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied Burgerschap:

- *Macht en inspraak* (BU 2) een centrale vraag is, in hoeverre er sprake is van democratische besluitvorming en controle op globaliseringsprocessen. Enerzijds zijn er supranationale instellingen die wel democratisch zijn (EU) of gelieerd zijn aan overheden (VN), anderzijds zijn er ongrijpbare processen bijvoorbeeld in de wereldeconomie en in de ecologie.
- *Identiteit* (BU 4) en *diversiteit* (BU 5) waarbij het gaat om de verbondenheid met andere delen van de wereld, gezien vanuit verschillende perspectieven: productie, consumptie, ecologie, cultuur en media; de invloed van het globaliseringsproces op cultuur.
- *Digitaal samenleven* (BU 7), *duurzaamheid* (BU 8) en *technologisch burgerschap* (BU 10) hangen als thema zeer nauw samen met processen van globalisering.

Bouwsteen 10: *Technologisch burgerschap*

Complexiteit

Complexiteit is in de fasen van de bouwsteen *Technologisch burgerschap* opgebouwd op basis van de aspecten belevingswereld, handelingsvermogen en ethische reflectie.

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij het verkennen en toepassen van technologie in het dagelijks leven. Het nadenken over technologische toepassingen breidt zich gaandeweg uit naar andere schaalniveaus en naar de reflectie op technologie op zich.
- *Handelingsvermogen*: de leerlijn hanteert daarnaast een opbouw in vaardigheden die te maken hebben met de invloed die technologische ontwikkelingen hebben op je eigen leven en de invloed die de leerling zelf kan uitoefenen met en op technologie. De vaardigheden beginnen bij het herkennen van de invloeden, leren deze te onderzoeken, analyseren en er een mening over vormen.
- *Ethische reflectie*: om ethische dimensies in complexe vraagstukken te kunnen bespreken, leren de leerlingen eerst de vraagstukken te herkennen, de consequenties van keuzes te onderzoeken en te beredeneren, en hier tenslotte eigen principes rond te ontwikkelen.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwsteen 10 *Technologisch burgerschap* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied Burgerschap:

- *Vrijheid en gelijkheid* [BU 1]: hoe en in welke mate zijn technologische ontwikkelingen van invloed op of relevant voor vraagstukken rond vrijheid, gelijkheid en mensenrechten?
- *Macht en inspraak* [BU 2]: op welke manieren beïnvloedt technologie de verdeling en uitoefening van macht en verandert zij manieren waarop mensen zich kunnen laten horen in het publieke debat?
- *Democratische cultuur* [BU 3]: zie BU 2; welke invloed hebben technologieën op de manieren waarop we samenleven?
- *Solidariteit* [BU 6]: In welke mate roept de ontwikkeling en inzet van technologie vragen op, waarin tegengestelde waarden en belangen van individuen, groepen en bedrijven aan het licht komen? Hier lijken aanknopingspunten om te oefenen met de spanning tussen vrijheid (eigen keuzes maken)

- en solidariteit (rekening houden met de gevolgen van gemaakte keuzes voor de omgeving en voor anderen).
- *Duurzaamheid* [BU 8]: over technologie als oorzaak van maar ook als mogelijke oplossing voor duurzaamheidsvraagstukken.
  - *Globalisering* [BU 9]: over de wederkerige relaties tussen globalisering en technologie. Zo maakt technologie mogelijk dat mensen zich niet alleen wereldwijd verplaatsen, maar zich ook op wereldschaal verbinden en uitspreken.

3.6 Toelichting op bouwsteen 11: Denk- en handelwijzen

Complexiteit

Voor het formuleren en uitwerken van deze denk- en handelwijzen is gebruik gemaakt van een reeks aan bronnen uit binnen- en buitenland. Elke vaardigheid is daarbij uitgewerkt op een viertal vaardigheidsniveaus die ruwweg corresponderen met wat van leerlingen in de verschillende bouwen aan vaardigheid verondersteld kan worden. Bij deze opbouw van complexiteit is uitgegaan van een redelijk te verwachten, quasilineaire ontwikkeling in cognitief en verbaal vermogen en een uitbreiding van de belevingswereld. Mede doordat die ontwikkeling bij individuele kinderen allesbehalve lineair verloopt en de verschillen onderling ook groot zijn, moet de ontwikkeling van deze vaardigheden – anders dan het format suggereert – heel ‘vloeibaar’ gedacht worden. In een enkel geval is het na te streven niveau van vaardigheid al aan het einde van de onderbouw van het vo bereikt. Het vierde vaardigheidsniveau is nastrevenswaardig, bijvoorbeeld in de bovenbouw van het vo en in het mbo, maar zal mogelijk niet voor elke jongere haalbaar blijken. Daarmee leggen we niet, zoals een enkele respondent aangaf, kansenongelijkheid vast in het curriculum, maar erkennen we in de eerste plaats dat leeftijd ertoe doet, en ten tweede dat leerlingen op verschillende typen onderwijs andere ontwikkelbehoeften en -mogelijkheden hebben.

Enkele respondenten vragen zich af, of en hoe de ontwikkeling van leerlingen op deze ideaaltypische niveaus van vaardigheden gemeten of in ieder geval merkbaar gemaakt kunnen worden. Voor een belangrijk deel hebben we ze geconstrueerd met behulp van matrices of rubrics die leerlingen en leerkrachten in staat stellen de ontwikkeling van competenties inzichtelijk te maken. Zulke beoordelingsmodellen leveren kwalitatieve gegevens op, geen kwantitatieve. Zelf denken we dat een meer kwantitatieve, ‘meetbare’ benadering van Burgerschap nodig noch wenselijk is. Mocht daaraan toch behoefte bestaan, dan ligt hier een uitdaging voor de wetenschap.

Brede vaardigheden

De denk- en handelwijzen zijn, als gezegd, een nadere uitwerking van een aantal brede vaardigheden.

Communicatie (11.1) is een nadere uitwerking van een van de negen brede vaardigheden, namelijk communiceren (curriculum.nu: 2019). Burgerschapspecifiek zijn hier de vormen van communicatie die gericht zijn op menings- en besluitvorming en daarbij ook de gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten wil bevorderen.

Overleg en Conflicthantering (11.2) is een nadere uitwerking van elementen van de brede vaardigheden probleemoplossend denken en (praktisch) handelen en communiceren (curriculum.nu: 2019).

Burgerschapspecifiek zijn hier zowel de vormen van communicatie (gericht op overleg en besluitvorming) als de gerichtheid op geweldloosheid, conflicthantering en –preventie.

Handelingsperspectief (11.3) is een nadere uitwerking van elementen van de brede vaardigheden probleemoplossend denken en (praktisch) handelen, oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan en ondernemend denken en handelen (curriculum.nu: 2019). Burgerschapspecifiek is hier de gerichtheid, niet alleen op het vergroten van het eigen handelingsperspectief, maar ook op dat van anderen, alsmede het bewustzijn van de rol(len) die macht speelt.

Onderzoek (11.4) is een nadere uitwerking van aspecten van de brede vaardigheden kritisch denken en probleemoplossend denken en praktisch handelen (curriculum.nu: 2019; 27, 29). Burgerschapspecifiek is hier de gerichtheid op onderzoek naar maatschappelijke en ethisch geladen kwesties, alsmede het onderzoek naar de herkomst en houdbaarheid van de eigen overtuigingen.

Kritisch denken (11.5) is een nadere uitwerking van een aantal aspecten van de brede vaardigheid kritisch denken (curriculum.nu: 2019; 27), te weten analyseren en evalueren. Burgerschap voegt daar het besef aan toe dat een vrije en open samenleving een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten mogelijk maakt, en kritisch denken daarbij zowel mogelijk maakt als veronderstelt (zie ook: 1.2).

Affectieve en cognitieve empathie (11.6 & 11.7) zijn nadere uitwerkingen van empathie, een vaardigheid die (impliciet) een rol speelt bij de brede vaardigheden kritisch denken, communiceren, sociale en culturele vaardigheden en samenwerken (curriculum.nu: 2019). Zij zijn niet burgerschapspecifiek geformuleerd, maar raken wel aan de kern van burgerschapsvorming. In de toelichting op de bouwstenen 4 t/m 6 (3.4) is de splitsing en opbouw van deze vaardigheid nader verantwoord.

Ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen (11.8 & 11.9) zijn nadere uitwerkingen van aspecten van kritisch denken, sociale en culturele vaardigheden en oriëntatie op jezelf, je studie en loopbaan (curriculum.nu: 2019). Zij zijn niet burgerschapspecifiek geformuleerd, maar raken wel aan de kern van burgerschapsvorming, opgevat als oefening in het communiceren over en het oefenen van waarden.

Samenhang binnen het leergebied

De Denk- en handelwijzen zijn, zoals gezegd, gebruikt om de bouwstenen en leerlijnen Burgerschap te construeren. Elementen ervan zitten als apart vaardigheidselement dan wel in combinatie met specifieke inhoud verwerkt in alle 10 de andere bouwstenen, alsmede in de aanbevelingen voor de bovenbouw. Dat is niet uitputtend, maar voorbeeldmatig gedaan. In principe geldt dat alle denk- en handelwijzen in de gehele context van burgerschapsonderwijs, dus in samenhang met alle bouwstenen zijn in te zetten.

4. **SAMENHANG MET ANDERE LEERGEBIEDEN**

4.1 Samenhang: inhoudelijke kern Democratie

Bouwstenen 1, 2 en 3 over *Vrijheid en Gelijkheid, Macht en Inspraak* en *Democratische Cultuur* vertonen dubbelzijdig samenhang met:

- Bouwstenen 5.1/ 8.4 en 6.1/ 8.4 van **Bewegen & Sport** over *Bewegen Regelen* en *Samen bewegen*
  - **BU2.1** ▶ **BS5.1/ 8.4**

BS laat leerlingen oefenen met taken en rollen en het organiseren van beweegactiviteiten. Voor BU is dat een belangrijke context om vaardigheden te oefenen (communicatie en conflicthantering, handelingsvermogen) en te oefenen met vormen van inspraak.
  - **BU2.1** ▶ **BS6.1/ 8.4**

BS daagt leerlingen uit om zelf en samen beweegactiviteiten te organiseren en uit te voeren. Voor BU is dit een praktische context om vaardigheden rond burgerschap, zoals overleg, samenwerking, het sluiten van compromissen (enzovoorts), te oefenen.
- Bouwsteen 3.1 van het leergebied **Engels/Moderne vreemde Talen** over *interculturele communicatieve competentie*
  - **BU3.1** ▶ **EMVT3.1**

Leerlingen leren interculturele communicatieve competenties die belangrijk zijn voor uitwisseling en begrip in een pluriform en veeltalig democratisch land, in Europa en in de wereld.
- Bouwstenen 3.2, 5.1 en 7.1 van **Mens & Maatschappij** over *Organisatie en Productie, Waarden en Idealen en Macht en Gezag*
  - **BU1.1 & 1.2** ▶ **MM7.1**

MM draagt feitelijke kennis aan over de wording en de werking van democratische rechtsstaat en haar instituties, en van de waarden die daarin tot uitdrukking komen. Voor het leergebied Burgerschap is dat een context om de waardering van die waarden en instituties te bespreken, zo mogelijk te oefenen met vormen van inspraak en na te denken over waarden en idealen in de klas, school of omgeving.
  - **BU2.1** ▶ **MM3.2**

MM maakt economische macht en de rollen van overheden, bedrijven en ngo's in de samenleving tot thema. Voor het leergebied Burgerschap is dit een context om na te denken over macht, invloed en inspraak.
- Bouwstenen 4.1. en 7.1 van **Mens & Maatschappij** over *Welzijn* en over *Macht en Gezag*
  - **BU3.1** ▶ **MM4.1**

MM kent een bouwsteen over het welzijn van mensen. Voor BU biedt die een context om inhouden en vaardigheden rond (o.a.) een democratische cultuur te oefenen.
  - **BU3.1** ▶ **MM7.1**

MM kent een bouwsteen over Macht en Gezag. Voor BU biedt die een context om inhouden en vaardigheden rond een democratische cultuur aan de orde te stellen en te oefenen.
- Bouwsteen 5.1 van het leergebied **Nederlands** over *effectieve communicatie* en

- **BU3.1** ▶ **NE1.1**

Leerlingen leren communicatieve vaardigheden en – strategieën inzetten om gesprekken te voeren over en deel te nemen aan besluitvormingsprocessen.

4.2 Samenhang: inhoudelijke kern Diversiteit

Bouwstenen 4, 5 en 6 over *Identiteit, Diversiteit en Solidariteit* vertonen dubbelzijdige samenhang met:

- Bouwstenen 4.1, 6.1 en 1.1 / 2.1 / 8.1 van het leergebied **Bewegen & Sport** over *Bewegen* betekenis geven, *Samen bewegen* en over *Leren Bewegen*, zoals die in alle bouwstenen is uitgewerkt.

- **BU4.1** ▶ **BS4.1 / 8.3**
Bij BS onderzoeken en ontwikkelen leerlingen hun beweegidentiteit. Dat raakt aan het onderzoek naar de identiteit zoals dat centraal staat in de bouwstenen 4.1 van BU.
- **BU5.1 & 6.1** ▶ **BS1.1/ 2.1 /8.1**
Bij BS worden leerlingen uitgenodigd om mee te doen op eigen niveau. Voor BU is dat een context voor het oefenen van een verdraagzame omgang met verschil ook op het gebied van verschillende fysieke en sportieve mogelijkheden.
- **BU6.1** ▶ **BS6.1**
Bij BS leren leerlingen om zelf en samen beweegactiviteiten te organiseren en uit te voeren. Daarmee is zij een context voor BU om elkaar in al hun verscheidenheid op een andere manier te leren kennen, met elkaar afspraken te maken en voor elkaar op te komen.

- Bouwsteen 5.2 van het leergebied **Digitale geletterdheid** over *Digitale Identiteit*

- **BU4.1** ▶ **DG5.2**
Burgerschap daagt leerlingen uit met vraagstukken rondom de vorming van persoonlijke en sociale identiteit(en). Digitale geletterdheid houdt zich daarbij onder andere bezig met de vorming van de digitale identiteit en verwevenheid daarvan met de ‘echte’ identiteit.

- Bouwstenen 2.1, 3.1 en 5.1 van het leergebied Engels/**Moderne vreemde talen** over *Creatieve teksten in een vreemde taal*, *Effectief intercultureel communiceren* en over *Meertaligheid*

- **BU4.1 en 5.1** ▶ **EMVT2.1**
Het lezen van en werken met literaire teksten, ook in andere talen, is een waardevolle manier om empathische vermogens te ontwikkelen en begrip voor anderen en hun opvattingen te stimuleren.
- **BU4.1 en 5.1** ▶ **EMVT 5.1**
Taalbewustzijn omvat onder andere het besef dat taal/talen in belangrijke mate vormgeven aan persoonlijke en sociale identiteiten.
- **BU5.1 en 6.1** ▶ **EMVT3.1**
Interculturele communicatieve competenties dragen bij aan uitwisseling en wederzijds begrip en zijn zo dienstbaar aan de ontwikkeling van burgerschap in Nederland, Europa en de wereld.

- Bouwstenen 2.1, 4.1 en 7.1 van **Kunst & Cultuur: Artistieke Expressie, Kunst- en cultuurhistorische contexten en Beleving van kunst**
- **BU4.1 en 5.1 ▸ KC2.1**
Leerlingen leren hun ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in verband te brengen met hun artistieke expressie. Dat draagt bij aan bewustwording van aspecten van hun identiteit, van mogelijke spanningen tussen die aspecten en vormt ook een context voor reflectie op tradities en vieringen en ambities.
- **BU5.1 ▸ KC5.1**
Het onderzoeken van kunst- en cultuurhistorische contexten, waaronder ook erfgoed, biedt voor BU een context om sociale en culturele identiteiten, levensbeschouwelijke stromingen en ook waarden en overtuigingen in de diverse samenleving te onderzoeken en te bevragen.
- **BU4.1 & 5.1 ▸ KC7.1**
Leerlingen leren kunst waarderen dan wel beseffen wat de maatschappelijke waarde en functie van kunst is. Dat draagt bij aan het besef van aspecten van hun identiteit, van mogelijke spanningen tussen die aspecten en vormt ook een context voor reflectie op tradities en vieringen en ambities.
- Bouwstenen 3.2, 4.1, 5.1, 6.1 en 6.2 van het leergebied **Mens & Maatschappij** over *Produceren en Organiseren, Welzijn, Waarden en Idealen, Mensbeeld en Identiteit en Cultuur*
- **BU4.1 ▸ MM4.1 & 6.1**
MM werkt in deze bouwstenen kennis uit over welzijn en over mensbeeld en identiteit. Voor BU zijn inhouden daarvan een context om over aspecten van identiteit en identiteitsontwikkeling na te denken.
- **BU5.1 ▸ MM5.1, 6.1 en 6.2**
MM werkt in haar bouwstenen kennis uit over Waarden en Idealen, Mensbeeld en Identiteit en Cultuur. Voor BU zijn inhouden daarvan een context om te spreken en te denken over diversiteit en inclusie.
- **BU6.1 ▸ MM3.2 en 5.1**
MM werkt in deze bouwstenen kennis uit over verdelingsvraagstukken en economische ongelijkheid en laat leerlingen nadenken over o.a de notie van rechtvaardigheid. Voor BU biedt die kennis een context om het over solidariteit te hebben.
- Bouwsteen 2.2 van **Mens & Natuur** over *gezondheid*.
- **BU4.1 en 5.1 ▸ MN2.2**
MN biedt kennis aan omtrent voortplanting, seksualiteit en sekse. Voor BU is dat een relevante context om niet alleen de sociale en relationele kant daarvan maar ook de politiek-maatschappelijke, de ethische en de juridische kanten daarvan bespreekbaar te maken.
- Bouwstenen 3.1 en 7.1 van het leergebied **Nederlands** over Meertaligheid en Cultuurbewustzijn en over Leesmotivatie en literaire competentie

- **BU4.1 en 5.1** ▸ **NE3.1**

Meertaligheid en cultuurbewustzijn dragen bij aan respectvolle communicatie en beter begrip tussen mensen en zijn daarmee dienstbaar aan burgerschapsvorming.

- **BU4.1 en 5.1** ▸ **NE7.1**

Het lezen van en werken met literaire teksten is een waardevolle manier om empathische vermogens te ontwikkelen en begrip voor anderen en hun opvattingen te stimuleren.

4.3 Samenhang: Digitaal burgerschap en mondiale thema's

Bouwsteen 7 over *Digitaal Samenleven* vertoont dubbelzijdig samenhang met:

- Bouwsteen 5.1 van Digitale geletterdheid over Digitaal Burgerschap

- **BU 7.1** ▸ **DG 5.1**

Bij Digitale geletterdheid onderzoeken leerlingen de rol en betekenis van digitale technologie en sociale media in het sociale en politieke leven. Dit biedt een context voor BU Burgerschap om leerlingen te laten nadenken over de rol van technologie in de samenleving en in de wereld.

- Bouwsteen 4.1 van Engels/Moderne vreemde talen over Taalbewustzijn

- **BU 7.1** ▸ **EMVT 4.1**

Bij Engels/Moderne vreemde talen leren leerlingen over de sociale kracht van taal en ontwikkelen zij inzicht in de rol die media spelen in het sociale en politieke leven.

- Bouwsteen 7.1 van **Mens & Maatschappij** over *Macht en Gezag*

- **BU 7.1** ▸ **MM 7.1**

In een democratie spelen media een belangrijke rol. Kennis over die politieke rol van media, toen, nu en straks, is een burgerschapsinhoud, het nadenken over hun rol een burgerschapsvaardigheid.

- Bouwsteen 6.1 van **Nederlands** over kritisch (digitale) informatie verwerken

- **BU 7.1** ▸ **NE 6.1**

Het kritisch verwerven en verwerken van digitale informatie is een talige vaardigheid die bijdraagt aan het leren op het gebied van digitaal burgerschap én het kritisch denken in het algemeen.

- Bouwstenen 5.2 van **Rekenen & Wiskunde** over *data en statistiek*

- **BU 7.1** ▸ **RW 5.2**

Bij rekenen en wiskunde ontwikkelen leerlingen inzicht in de werking van data en statistiek. In de context van burgerschapsonderwijs is dat een belangrijke kritische vaardigheid.

Bouwsteen 8 over *Duurzaamheid* vertoont dubbelzijdig samenhang met:

- Bouwstenen 5.1 en 8.2 van het leergebied **Mens & Maatschappij** over *Waarden en Idealen en Duurzame Ontwikkeling*
  - **BU 8.1** ▶ **MM 5.1 & 8.2**
Het leergebied Mens & Maatschappij draagt hier belangrijke kennis aan over duurzaamheid vanuit sociale- en geesteswetenschappelijke perspectieven c.q. biedt contexten waarin burgerschapsvaardigheden rond duurzaamheid en de waarden en idealen die daarbij een rol spelen, geoefend kunnen worden.
- Bouwstenen 2.2 van **Mens & Natuur** over *Duurzame Ontwikkeling*, 7.2/ 9.2 over *Leefomgeving en Biodiversiteit*
  - **BU 8.1** ▶ **MN 2.2 & 7.2/9.2**
Het leergebied Mens & Natuur draagt belangrijke kennis aan over duurzaamheid vanuit een natuurwetenschappelijk perspectief c.q. biedt contexten waarin burgerschapsvaardigheden rond duurzaamheid geoefend kunnen worden.

Bouwsteen 9 *Globalisering* vertoont dubbelzijdig samenhang met:

- Bouwsteen 4.1 van **Digitale geletterdheid** over *Communicatie en Samenwerking via digitale technologie*
  - **BU 9.1** ▶ **DG 4.1**
Digitale geletterdheid leert kennis en vaardigheden aan van de digitale technologie die internationale samenwerking en communicatie ondersteunen. Burgerschap stelt nut, noodzaak, nadelen en mogelijkheden van internationale samenwerking en communicatie aan de orde.
- Bouwsteen 3.1 van **Engels/Moderne vreemde talen** over *interculturele* communicatieve competentie en 5.1 over *Meertaligheid*
  - **BU 9.1** ▶ **EMVT 3.1**
Interculturele communicatieve competenties dragen bij aan uitwisseling en wederzijds begrip in een pluriforme en democratische samenleving, in Europa en de wereld.
  - **BU 9.1** ▶ **EMVT 5.1**
Taalbewustzijn omvat onder andere het besef dat taal/ talen in belangrijke mate vormgeven aan persoonlijke en sociale identiteiten, hetgeen aan de orde is in het proces van globalisering en reacties daarop.
- Bouwsteen 8.2 van het leergebied **Mens & Maatschappij** over *Globalisering*
  - **BU 9.1** ▶ **MM 8.2**
Het leergebied Mens & Maatschappij draagt hier belangrijke kennis aan over globalisering vanuit sociale- en geesteswetenschappelijke perspectieven c.q. biedt contexten waarin burgerschapsvaardigheden rond globalisering geoefend kunnen worden.

Bouwsteen 10 *Technologisch burgerschap* vertoont dubbelzijdig samenhang met:

- Bouwsteen 5.1 van **Digitale geletterdheid** over *Digitaal Burgerschap*
  - **BU10.1** ▸ **DG 5.1**

Bij Digitale geletterdheid onderzoeken leerlingen de rol en betekenis van digitale technologie en sociale media in het sociale en politieke leven. Bij Burgerschap leren leerlingen nadenken over de rol van technologie in de samenleving en in de wereld.
- Bouwsteen 4.1 van **Kunst & Cultuur** over de rol van het *Leren van en over nieuwe maak- en ontwerpprocessen*
  - **BU10.1** ▸ **KC 4.1**

Technische ontwikkeling laat leerlingen nadenken over de mogelijkheden van techniek als uitbreiding van het menselijk lichaam en de mogelijkheden die zij schept om het artistiek handelingsrepertoire te vergroten, (artistiek) te handelen, zich uit te drukken en mee te spreken in de wereld.
- Bouwsteen 8.3 van **Mens & Maatschappij** over *Technologie*
  - **BU10.1** ▸ **MM 8.3**

De bouwsteen technologie draagt kennis aan over technologische ontwikkeling in maatschappelijke contexten en onderzoekt die vanuit sociaal- en geesteswetenschappelijke perspectieven. Burgerschap kan op deze kennis bouwen c.q. het leren hierover biedt een context om burgerschapsvaardigheden te oefenen.
- Bouwsteen 1.2 van **Mens & Natuur** over *Technologische Ontwikkelingen*
  - **BU10.1** ▸ **MN 1.2**

De bouwsteen technologie draagt kennis aan over technologische ontwikkeling in natuurwetenschappelijke en technische contexten. Burgerschap kan op deze kennis bouwen c.q. het leren hierover biedt een context om burgerschapsvaardigheden te oefenen.

4.4 Samenhang: Denk – en handelwijzen

Onderwijs is een communicatieve praktijk. **Communicatie (11.1)** komt dus in elke leersituatie in elk leergebied voor. Meer specifiek worden de vaardigheden zoals die hier benoemd zijn geoefend in de context van:

- Engels/Moderne vreemde talen (*bouwsteen 1.1: effectief communiceren*)
- Nederlands (*bouwsteen 5.1: doelgericht communiceren*)

Overleg en Conflicthantering (11.2) worden vooralsnog niet op deze of een vergelijkbare manier ingezet bij andere leergebieden. Aspecten ervan komen niettemin aan bod bij:

- Bewegen & Sport (*bouwstenen 5.1/8.4: bewegen regelen en 6.1/8.5: samen bewegen*)
- Mens & Maatschappij (*7.2: samenwerking en conflict*)

Handelingsperspectief (11.3) wordt vooralsnog niet op deze of een vergelijkbare manier ingezet bij andere leergebieden. Aan te nemen is dat alle leren op zichzelf het handelingsperspectief van leerlingen kan vergroten, in de zin dat de beschikking over kennis en vaardigheden haar of zijn actieradius vergroot en haar mogelijkheden om in de wereld te zijn. Aspecten van handelingsperspectief worden expliciet benoemd bij:

- Bewegen & Sport (1.1/2.1/8.1 *Leren bewegen*; 5.1/8.4: *Bewegen Regelen*)
- Kunst & Cultuur (1.1 *Denk- en Maakstrategieën*)

Onderzoek (11.4) is als werkwijze of methodiek uitgewerkt door de leergebieden Mens & Maatschappij en Mens & Natuur. Ook Digitale geletterdheid, Kunst & Cultuur en Nederlands dragen belangrijke elementen voor die methodieken, en voor het onderzoek van de eigen overtuigingen aan.

- Kunst & Cultuur (1.1 en 1.2: *Denk- en maakstrategieën*)
- Mens & Maatschappij (10.1 *Informatie verwerven en verwerken*; 10.2: *Onderzoeken*)
- Mens & Natuur (1.1: *Aard van Wetenschap*; 3.1: *Onderzoeken*)
- Nederlands (6.1: *Kritisch (digitale) informatie verwerven, verwerken en verstrekken*)

Kritisch denken (11.5): is bij uitstek een democratische vaardigheid. Zij wordt bij (vrijwel) alle leergebieden genoemd, en uitgewerkt als een logische (wiskunde, Nederlands) dan wel als methodologische (MM, MN, KC) vaardigheid. Burgerschap voegt daar, als gezegd, het besef aan toe dat een vrije en open samenleving een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten mogelijk maakt, waarbij zij kritisch denken dus zowel mogelijk maakt als veronderstelt.

Kritisch denken komt (onder andere) aan bod in de context van:

- Kunst & Cultuur (1.1 en 1.2: *Denk- en maakstrategieën*)
- Nederlands (1.1 en 1.2: *Rijke teksten en interactie ten behoeve van taal- en denkontwikkeling*; 6.1: *Kritisch (digitale) informatie verwerven, verwerken en verstrekken*)
- Mens & Natuur (1.1: *Aard van Wetenschap*)
- Mens & Maatschappij (10.1 *Informatie verwerven en verwerken*; 10.2 *Onderzoeken* 10.3 *Waarderen, redeneren en argumenteren*)
- Rekenen & Wiskunde (10.1 *Logisch redeneren*)

Affectieve (11.6) en cognitieve (11.7) empathie zijn twee aspecten of varianten van inlevingsvermogen. Zij spelen (vaak in combinatie) een belangrijke rol bij intermenselijke communicatie en in het (morele) oordeelsvermogen. In andere leergebieden speelt empathie onder andere een rol bij Nederlands en Engels/Moderne vreemde talen, (effectieve dan wel interculturele communicatie, creatieve vormen van taal, tekstbegrip, literatuurstudie) bij Kunst & Cultuur (kunstbegrip, kunstbeschouwing) en Mens & Maatschappij (bronnenonderzoek, historisch besef). Meer concreet speelt empathie een rol in de volgende bouwstenen:

- Bewegen & Sport (4.1/ 8.3 *Bewegen betekenis geven* en 6.1/ 8.5 *Samen bewegen*)
- Digitale geletterdheid 5.2: *Digitale identiteit*)
- Kunst & Cultuur (2.1: *Artistieke expressie* en 7.1 (*Beschouwing van kunst*)
- Mens & Maatschappij (9.3: *Denken vanuit de ander en jezelf*)
- Engels/Moderne vreemde talen (2.1 *Creatieve vormen van taal*, 3.1 *Interculturele communicatieve competentie*)

- Nederlands (3.1: *Meertaligheid en cultuurbewustzijn* en 7.1: *Leesmotivatie en literaire competentie*)

Ethisch redeneren (11.8) en moreel oordelen en handelen (11.9) worden direct beroerd in het leergebied Mens & Maatschappij. In andere leergebieden (Mens & Natuur, Digitale geletterdheid) spelen zij vooral via de zogenoemde mondiale thema's een rol. Via rijke teksten/ literatuur en kunstbeschouwing zouden zij ook in Talen en Kunsten een rol van betekenis kunnen spelen.

- Mens & Natuur: 2.1, 2.2 en 2.3 (Gezondheid, Duurzaamheid en Technologische ontwikkelingen)
- Mens & Maatschappij: 5.1 (Waarden en idealen), 8.1, 8.2 en 8.3 (Globalisering, Duurzame Ontwikkeling en Technologie), 9.7 Denken in betekenis; 10.3 Waarderen, redeneren en oordelen)
- Nederlands: 1.1 en 1.2 (Rijke teksten en interactie ten behoeve van taal- en denkontwikkeling); 7.1 (Leesmotivatie en literaire competentie)
- Engels/Moderne vreemde talen 2.1 (*Creatieve vormen van taal*)

5. **BRONNENLIJST**

- Australian Curriculum, Assessment and Reporting Authority. (2018). Ethical Understanding learning continuum. Geraadpleegd maart, 2018. <https://www.australiancurriculum.edu.au/media/1073/general-capabilities-ethical-understanding-learning-continuum.pdf>
- Biesta, G.J.J. (2017). Een vakdidactisch perspectief op democratisch burgerschap. Voorwoord bij de speciale uitgave 'Hoe geef je les in kritisch burgerschap?' Didactief. 46 (4), 3.
- Biesta, G.J.J. (2017). Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn niet zomaar aantal waarden. <https://nivoz.nl/nl/>. Geraadpleegd op 31 mei 2018.
- Biesta, G.J.J. (2018). Tijd voor pedagogiek; Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Bouchibti, S. (2018). Waarom zijn wij Nederlander? Handboek maatschappelijke en sociale thema's voor docenten en onderwijsprofessionals. Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Bron, J. (2018). Student voice in curriculum development. Explorations of curriculum negotiation in secondary education classrooms. (Proefschrift). Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Bron, J., & Van Vliet, E. (2012). Burgerschaps- en mensenrechteneducatie: Curriculumvoorstel. Enschede: SLO.
- Brouwer, B., Marsman, P. (2018). Handreiking Ontwikkelingspsychologie. Kijk op de ontwikkeling van kinderen. Den Haag: curriculum.nu
- Citizenship foundation (2018). What is citizenship. <https://www.youngcitizens.org/what-is-citizenship> (geraadpleegd: 8-12-18).
- CITO. (2009). Balans oordelen en argumenteren als onderdeel van actief burgerschap en sociale integratie. PPO#49. Arnhem: CITO
- Council of Europe. (2018). Reference framework of competencies for democratic culture. Vol 1: context, concepts and model. Straatsburg: Council of Europe.
- Curriculum.nu. (2018). Handreiking brede Vaardigheden: voor ontwikkelteams en ontwikkelscholen van curriculum.nu. <https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/04/Rapport-Handreiking-brede-vaardigheden.pdf>
- De Groot, J. (2018). Visie VSNU op aansluiting wetenschappelijk onderwijs op curriculum.nu. Den Haag: VSNU, vereniging van universiteiten. https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/03/Visie-VSNU-Curriculum.nu_1.pdf
- Dreschler, S. (2018). Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum. Utrecht: Vakoverleg Erfgoededucatie.
- Eidhof, B. & Kruijer, A.J. (2016). Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs. Utrecht: Instituut voor publieke waarden.
- Eidhof, B. (2019). Handboek burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs. Den Haag: Prodemos
- Eidhof, B. (2018). Het Wilhelmus voorbij. Amsterdam: Van Genneep
- Ennis, R.H. (2011a). Part 1. Critical thinking: Reflection and perspective. *Inquiry*, 26(1) 4-18
- Ennis, R.H. (2011b). Part 2. Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines. *Inquiry*, 26(2) 5-19.
- Gielen, A. (2018). Brief van het Landelijk Actie Komitee Scholieren. Amsterdam: LAKS.
- Inspectie van het Onderwijs (2006). Toezicht op burgerschap en integratie. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- International Civics and Citizenship education study. (2017). International Civics and Citizenship education study 2016 Nederland. Amsterdam: ICCS/IEA. Geraadpleegd: 1-10-2018. <http://www.iccs-nederland.nl/>
- Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. (2017). Visie op het aardrijkskundeonderwijs voor het primair en voortgezet onderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu. Zeist: KNAG.
- Kooij, C. van der, & Van der Schans, T. (2018). Bij de Tijd 3, Geschiedenisonderwijs voor de toekomst. Den Haag: VGN.
- Landelijk Expertise Centrum Speciaal Onderwijs. (2018) Boekenlegger SO & VSO: Deelname MBO aan curriculum.nu. Woerden: MBO-Raad
- Leenders, H. & Veugelers, W. (2004). Waardevormend onderwijs en burgerschap: een pleidooi voor een kritisch-democratisch burgerschap. *Pedagogiek*, 24(4) 361-375.
- Loobuyck, P. (2019). Discussiebijdrage Voorbij de pleinvrees: Vlaanderen formuleert voor het eerst eindtermen burgerschap. *Pedagogische Studiën* 96 (3) 2008-2017.
- NCDO. (2009). Vensters op de wereld: canon voor wereldburgerschap. Utrecht: NCDO.
- Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2016). Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

- Nederlands Jeugd Instituut. (2017). *Interventie: De Vreedzame School*. Utrecht: NJI.
- Nussbaum, M.C. (2011). *Niet voor de winst. Het belang van alpha-onderwijs voor de democratie*. Baarn: Ambo-Anthos.
- Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer. (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap*. Utrecht: NVLM
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (2018). *Verduidelijking burgerschapsopdracht in de wet*. Den Haag: OCW <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap>
- Onderwijsraad (2018). *Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Pieters, M. & Visser, A. (2019). *Begripsafbakening mondiale thema's*. Enschede: SLO.
- Stichting platform vmbo. (2018). *Theoretische Leerweg: Het vmbo en zijn leerlingen*.
Utrecht: Stichting Platform vmbo.
- Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs. (2018). *Visie op filosofie & onderwijs*. z.p.: VFVO
- Rösch, A. (2011). *Kompetenzorientierung im Philosophie- und Ethikunterricht. Entwicklung eines Kompetenzmodells für die Fächergruppe Philosophie, Praktische Philosophie, Ethik, Werte und Normen, LER*. Münster: LIT-Verlag (2. Auflage)
- Rutgers Stichting (2018). *Visie Rutgers Stichting*. Utrecht: Rutgers stichting.
- Stichting Leerplanontwikkeling. (2018a). *Over kern-doelen en eindtermen*. Enschede: SLO
- Stichting Leerplanontwikkeling. (2018b). *Startnotitie Burgerschap: Meewerken aan het onderwijs van morgen*. Enschede: SLO.
- Staatscommissie parlementair stelsel. (2018). *Lage drempels, hoge dijken; democratie en rechtsstaat in balans*. Amsterdam: Boom.
- Stolk, V., Veugelers, W. & Bron, J. (2015). *Op zoek naar gedeelde waarden*. Enschede: SLO
- Thijs, A., Van der Velde, J., Meershoek, S., Van Dieren, S., & Arkesteijn, E. (2011).
Kwaliteitskader UNESCO-schoolprofiel. Enschede: SLO
- 10 voor de leraar (2018). *Kennisbases en Profilering lerarenopleiding basisonderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Van den Bemd, M., & Leonhard, T. (2018). *Visie op LoopbaanOntwikkeling en - Begeleiding (LOB)*. Breda: VvSL & NVS-NVL.
- Van der Ploeg, P. (2015). *Burgerschapsvorming anders: een pleidooi voor zakelijk onderwijs*. *Pedagogiek*, 35 (3), 285-298. DOI: 10.5117/PED2015.3.
- Van Dijk, G., Van Graft, M., 't Hart, J., Slangen, L., Sijbers, J., & De Vries, M. (2017).
Technologie in de leergebieden. Den Haag: Curriculum.nu.
- Vereniging van Classici in Nederland. (2017a). *Kernboodschap VCN: Klassieke verbinden moderne samenleving*. z.p.:VCN.
- Vereniging van Classici in Nederland (2017b). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*. z.p.: VCN.
- Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken. (2018). *Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. z.p.: VECON
- Vereniging Hogescholen. (2018). *Input van het hbo voor de ontwikkelteams curriculum.nu*. Den Haag: Vereniging Hogescholen
- Verhoeven, M., Poorthuis, A., Volman, M. (2017). *Exploreren kun je leren. De rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen*. Amsterdam: Research Institute Child Development and Education.
- Visser, A. (2018). *Domeinbeschrijving Burgerschap ten behoeve van het PEIL-onderzoek*. Enschede: SLO
- Vlaamse Regering. (2018). *Voorontwerp van decreet betreffende de onderwijsdoelen voor de eerste graad van het secundair onderwijs. Geraadpleegd 1-10-2018* <https://www.onderwijsdoelen.be/>
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Den Haag: WRR

Bijlage A: Begrippenlijst

Concrete ander	De concrete ander is een aanwijsbare of voorstelbare specifieke persoon die als voorbeeld kan dienen in communicatieve situaties zoals lessen.
Cultuur	Cultuur (1): Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenissen die zij daaraan geven. Cultuur (2): dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen die bij een groep hoort c.q. aan haar wordt toegeschreven. Zie: <i>identiteit</i> .
Democratische cultuur	Handelen binnen een land, groep of organisatie dat geleid wordt door gelijkwaardigheid, de wil en het vermogen besluiten gedragen en met respect voor de minderheid te nemen en eventuele conflicten gewelddoos op te lossen.
Diversiteit	Verscheidenheid; onze maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Duurzame ontwikkeling	Een ontwikkeling die tegemoetkomt aan de noden van het heden, zonder daarbij de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen (Bruntland, 1987)
Gelijkheid	Het principe dat mensen in gelijke gevallen gelijk worden behandeld (juridisch; Art. 1) dan wel de situatie dat iedereen gelijke toegang heeft tot kennis, macht en middelen (sociaaleconomisch);
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn (voor de wet), maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Gender	Sociaal geslacht, dat wil zeggen, de normen die in een (sub)cultuur leven omtrent uiterlijk en gedrag van mannen en vrouwen (seks, biologisch geslacht).
Gezondheid	Gezondheid (1) is een toestand van volledig fysiek, geestelijk en sociaal welbevinden en niet van louter het ontbreken van ziekte (WHO, 1947) Gezondheid (2) is het vermogen zich aan te passen en een eigen regie te voeren, in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven (Huber, 2013).
Globalisering	Globalisering is het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en wederzijdse afhankelijkheden over zeer grote afstanden, op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel, demografisch, technologisch en ecologisch gebied.
Grondrechten (ook: klassieke grondrechten)	Rechten die ieder zonder aanzien des persoons heeft; onvervreembare rechten van individuen in relatie tot de overheid en tussen individuele burgers onderling. Voorbeelden van deze 'klassieke' grondrechten zijn vrijheid van meningsuiting, recht op privacy, recht op gelijke behandeling, enzovoorts.

Identiteit	Dat wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen; identiteit kan (individueel) begrepen worden als het resultaat van aanleg, opvoeding, omgeving, persoonlijke keuzes en biografie. Houdt als sociaal kenmerk sterk verband met socialisatie en cultuur. Zie: cultuur (2).
Inclusie	Het bevorderen van de gelijkwaardige behandeling en de sociale participatie van alle individuen en groepen in de samenleving.
Levensbeschouwing	Meer of minder specifieke opvatting betreffende zingevingsvraagstukken en de meest gepaste houding tegenover mens, omgeving en/of het bovennatuurlijke. Dit omvat ook georganiseerde religies.
Macht	Het vermogen invloed uit te oefenen op het handelen van anderen. Staatsrechtelijk betreft het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en/of te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.
Participatie	Deelname; gebruik maken van mogelijkheden om mee te spreken, in de sociale ruimte te handelen en besluitvorming te beïnvloeden.
Rechtsstaat	Staat waarin wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht (min of meer) gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Rechtvaardigheid	De vaste en duurzame wil om aan ieder het zijne toe te delen. Betreft de verdeling van middelen in een sociaal verband (distributieve rechtvaardigheid), de ruil van goederen en diensten (ruilrechtvaardigheid; billijkheid) en het toedelen van straf (retributieve rechtvaardigheid). Geldt ook als deugd: een rechtvaardig mens.
Schaalniveau	Ruimtelijk kader waarbinnen een verschijnsel zich voordoet en waarop het kan worden onderzocht (school, buurt, wijk of dorp, stad, regio, provincie, land, continent, wereld, enz.).
Seksuele oriëntatie	Seksuele voorkeur, het geslacht/ de geslachten waartoe je je seksueel het meest voelt aangetrokken en de manieren waarop je je seksueel wilt uiten.
Seksuele en reproductieve gezondheid en rechten	Alle rechten die samenhangen met de seksualiteit en de voortplanting van de mens en de zorg die daarbij nodig is.
Sociale Grondrechten	Economische, sociale en culturele rechten, zoals het recht op huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. Hoewel vastgelegd in de Grondwet zijn deze grondrechten niet bij wet af te dwingen.

Solidariteit	Besef van saamhorigheid en de bereidheid daar consequenties aan te verbinden voor het eigen handelen; staat in dit document synoniem voor de morele betrokkenheid op andere mensen.
Technologie	Reflectie op het gebruik van technische hulpmiddelen als een maatschappelijk verschijnsel.
Technologisch burgerschap	De vaardigheid om de mogelijkheden en de risico's van technologie te zien en het vermogen om mee te praten over hoe we de technologische samenleving en de toekomst van ons mens-zijn in het licht daarvan vorm willen geven (Rathenau, 2017; 2018).
Vrijheid	Afwezigheid van dwang (negatieve vrijheid), dan wel het vermogen jezelf volledig te ontplooien zonder anderen daarbij in hun vrijheid te beperken (positieve vrijheid).